

Sineva KUKOČ

SPONDYLUS GAEDEROPUS U NEOLITIČKIM KULTURAMA NA ISTOČNOM JADRANU

UDK 903.656:291.21(262.3)⁹-0001⁹

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 20.07.2012.

Odobreno: 23.08.2012.

Prof. Dr. sc. Sineva Kukoč

Sveučilište u Zadru,

Odjel za arheologiju

Obala P. Krešimira IV./2

23000 Zadar, Hrvatska

e-mail: skukoc@unizd.hr

Ovdje objavljen cjelovito i djelomično obrađen *Spondylus gaederopus* iz neolitičkog naselja Barice – Benkovac upotpunjuje njegovu pojavu u neolitiku istočnog Jadrana koja je pak dio europskog spondylus-fenomena.

Navode se pojedini ključni problemi u vezi s neobrađenim i obrađenim spondylusom u istočnojadranskim zajednicama, kao što su: a) početak njegove obrade u ranom neolitiku, koja je vjerojatna, ali arheološki još nedokazana u impresso-zajednicama, gdje je školjka temelj keramičkog stila i kulturnog (arheološkog) identiteta; b) početak, dinamika i putovi izvoza u unutrašnjost; c) njegova religijska i društvena uloga (simbolika). Mijenja li se ona udaljavanjem od njegovog prirodnog ambijenta? Je li kontinentalni obrađeni spondylus doista bio kulturno slojevitiji i funkcionalniji nego na Sredozemlju?

Iako je u svom širenju spondylus primarno funkcionirao u pojedinačnoj kulturi, pa stoga ne postoji univerzalni model koji bi "bez ostatka" objasnio europski spondylus-fenomen, postoji ipak stanovito "univerzalno" u sveukupnosti europskog spondylus-fenomena. Ono pripada sferi simbolike, a ona je u vezi s Lijepim (nakit/kozmos), Svetim (božanskim) koje osigurava Plodnost, ali uvijek u konkretnom društvenom kontekstu.

Ključne riječi: spondylus, neolitik, istočni Jadran, nakit, razmjena, simbolika.

Ovdje objavljen *spondylus* iz neolitičkog naselja Barice – Benkovac¹ upotpunjuje njegovu pojavu u neolitiku istočnog Jadrana (sl. 1) koja je dio europskog spondylus-fenomena.²

S obzirom na stupanj obrađenosti, na istočnom Jadraru kao i drugdje po Sredozemlju i Europi postoje potpuno i djelomično obrađeni, te neobrađeni primjerci (sl. 4a) vrste *Spondylus gaederopus* iz roda *Spondylusa*. Također, na više istočnojadranskih nalazišta prati se uobičajeno postupno oblikovanje ove školjke³, koje počinje njezinim „čišćenjem“, bušenjem i rezanjem (sl. 1), a završava glačanjem.

Potpuno obrađen *spondylus* likovni je oblik i značajnjima slojevit kulturni element/artefakt. Funkcionirao je, doduše, različitim intenzitetom, gotovo u svim temeljnim podsustavima pojedine kulture, od tehnološkog do religijskog. Djelomično obrađen *spondylus* nedovršen je proizvod (sl. 4b – c; 9a; 17; 20b),⁴ namjerni (?) poluproizvod, možda namijenjen izvozu, no ponekad, najvjerojatnije, tek proizvodni otpad (sl. 18f). Iako već od gornjeg paleolitika i mezolitika bušenjem rupice⁵ školjka (pužić: sl. 21) od prirodnog lako prerasta u kulturni element-privjesak. Rupica⁶ na oklopu često je samo znak početne obrade⁷ (sl. 4b – c).

¹ Spondylus je sastavni dio neobjavljene građe sakupljene 80-ih g. na ovom nalazištu ranog, srednjeg i kasnog (?) neolitika. Ono se samo spominje u literaturi. BATOVIĆ, 1979, 484, 488; 1990, 32,39, 45, 53, sl.1. Građa se čuva u Zavičajnom muzeju u Benkovcu. Na njoj zahvaljujem ravnatelju M. Čurkoviću. Godine 2012. započela su sustavna iskapanja ovog naselja pod vodstvom prof. dr. sc. B. Marijanovića u sklopu predmeta Metodologija arheologije na Odsjeku za arheologiju na Sveučilištu u Zadru kada je otkriven novi, još neobjavljen spondylus. Na tim i drugim podacima zahvaljujem voditelju iskapanja.

² O rasprostranjenosti obrađenog i neobrađenog spondylusa po Europi, usp.: MÜLLER, 1997, sl. 1, 4; TODOROVA, 2000, 415 – 422; DIMITRIJEVIĆ-TRIPKOVIĆ, 2002, sl. 1; BALEN, 2006, 31; SÉFÉRIADÉS, 2009, sl. 8/3.

³ DIMITRIJEVIĆ-TRIPKOVIĆ, 2006, sl. 2.

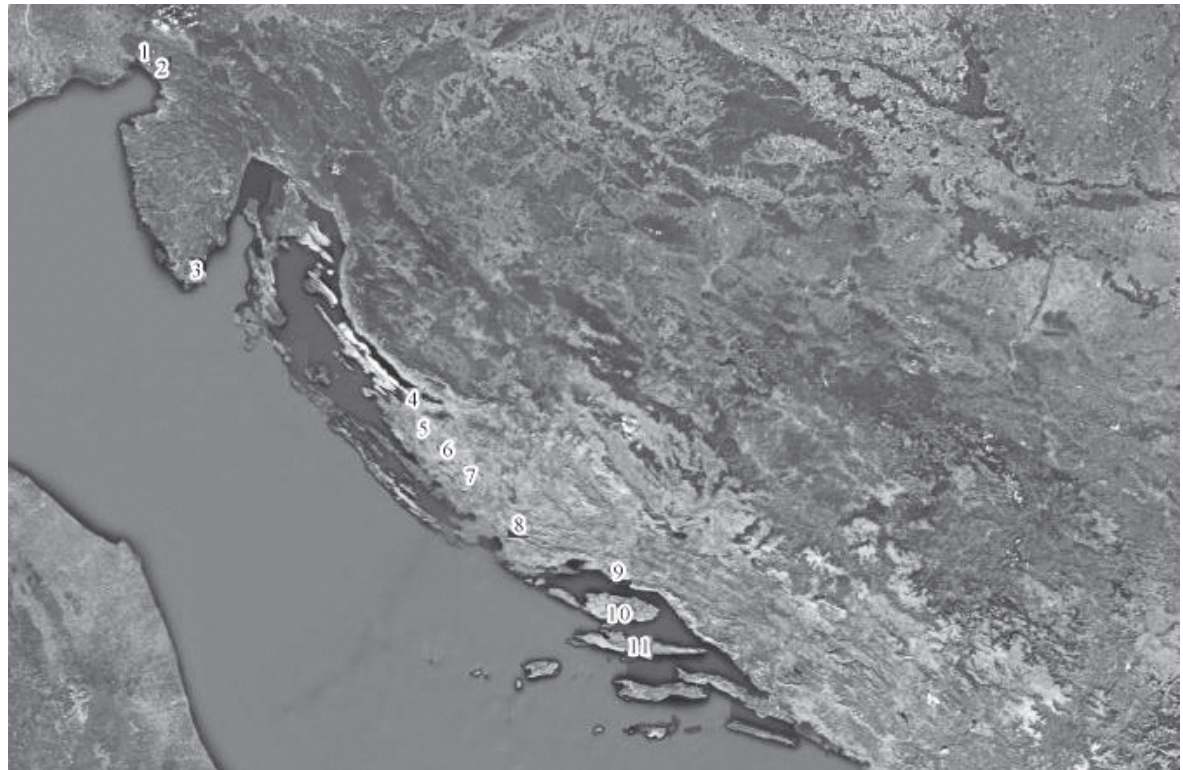
⁴ KOROŠEC, 1958, T LI.

⁵ U Veloj Spili na Korčuli iz gornjeg paleolitika potječe samo mala količina školjaka, ne i spondylusa: sve su bile probušene, s mogućom ulogom u ukrašavanju živih i mrtvih. ČEČUK-RADIĆ, 2005, 30. I u pećini Vlakno na Dugom otoku, također u epigravetijskom kontekstu, uz nakit od jelenskih probušenih zubi, te probušene morske pužice (*Columbella rustica* i dr.), tri su školjke s rupom na zatku iz roda *Glycymeris*. VUJEVIĆ-PARICA, 2011, 26 – 27. Prirodno morfološki, kao i tipologijom izrađevina (osobito narukvica), *Glycymeris* je vrlo blizak spondylusu s kojim se ponekad zajedno pojavljuje u neolitiku Europe. BORRELLO, 2005,28; DIMITRIJEVIĆ-TRIPKOVIĆ, 2006, 237-252, sl. 10.

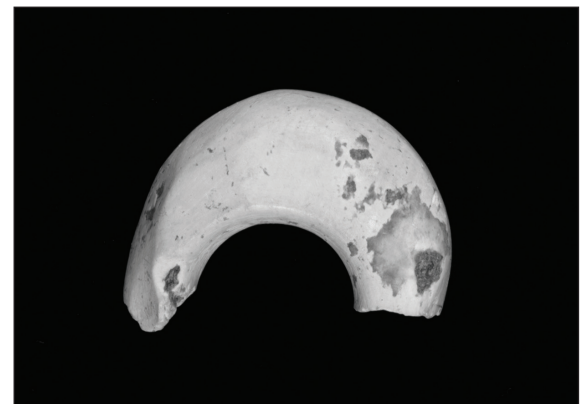
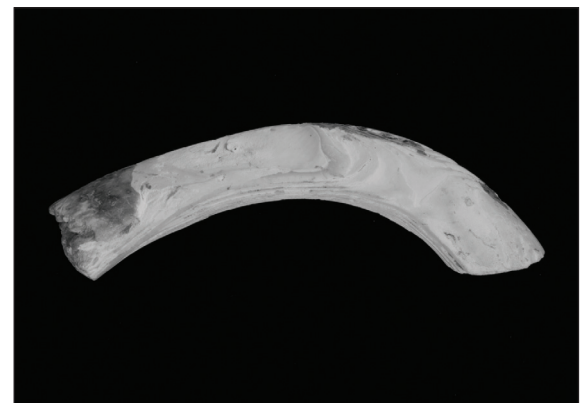
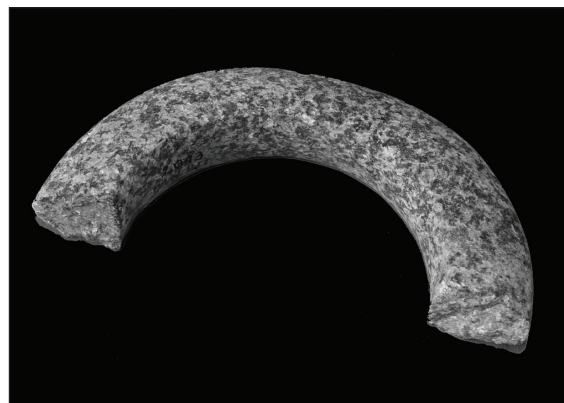
⁶ O načinima obrade (probijanjem ili bušenjem rupice, glačanjem, itd.) *Columbelle*, *Spondylus gaederopusa* i drugih školjaka i pužica u prapovijesti, posebno u neolitiku sjeverne Italije, s njihovom najvećom koncentracijom u ligurskim pećinama (Arene Candide) u impresso-kulturi i kulturi vasi a bocca quadrata, te o njihovoj klasifikaciji s obzirom na postupak obrade: BORRELLO-MICHELLI, 2005,85 – 86; MICHELLI, 2005, 54 – 57, 60 – 65. O tehnicima obrade školjaka u ranom neolitiku Grčke: PERLÈS, 2004, 223 – 226, sl. 10.

⁷ KOROŠEC, 1958, 39, T LI/1.

Slika 1. Nalazišta obrađenog *spondylusa* na istočnom Jadranu: 1) Riparo Zaccaria; 2) Grotta degli Zingari; 3) Kargadur; 4) Ražanac; 5) Benkovac – Barice; 6) Smilčić – Barice; 7) Čista Mala – Velištak; 8) Danilo; 9) Turska peć; 10) Kopačina; 11) Grapčeva špilja.

Slika 2. Danilo: a) kamena glačana narukvica; b – d) nakit od *spondylusa*: narukvica, privjesak i prsten, Muzej grada Šibenika (Snimo: E. Podrug, 2012.)

⁸ Manja količina mezolitičkog neobrađenog *spondylusa* imala je funkciju u ishrani. Istovremeno, u (dječjim) grobovima i oko njih nađena je velika količina različitih školjaka, možda grobnih priloga (?), no, *spondylus* u vezi s mezolitičkim pokopom ovdje nije nađen. Ipak, neke školjke (i pužići) iz mezolitičkog sloja, uključujući primjerke iz roda *Cyprea*, bile su probušene, vjerojatno kao privjesci. ČEČUK-RADIĆ, 2005, 51-57, sl. 5.

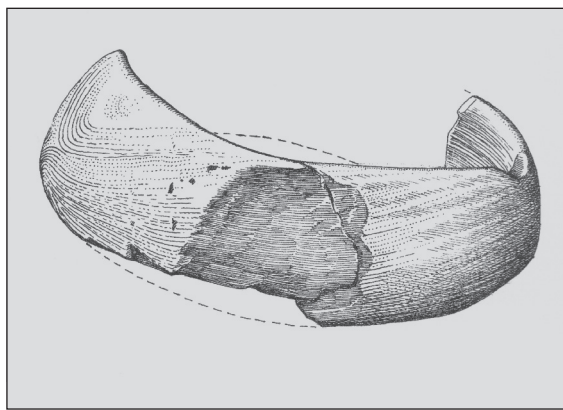
⁹ BATOVIĆ, 1979, 510 – 511.

¹⁰ Usp. MÜLLER, 1997, sl. 4.

Neobrađeni *spondylus* najčešći je oblik ove školjke na istočnom Jadranu kroz neolitik, od Istre do Gudnje na Pelješcu. Kao dio paleokoliša sudjelovao je u zadovoljenju "primarnih" čovjekovih potreba od samih početaka neolitika ali, u stanovitoj mjeri, i u prethodnim razdobljima (Vela spila – Korčula⁸). Već u starijem neolitiku,

dakle, s prvim vidnijim tragovima razmjene dobara na Jadranu, *spondylus* je nedvojbeno, uz druge školjke, vrlo prisutan u izboru hrane na istočnom Jadranu.⁹

Neobrađen *spondylus* nađen izvan konteksta ishrane, u posebnim neolitičko/eneolitičkim cjelinama (radio-nica, ostava, grob¹⁰), značenjima je također komplek-

Slika 3. Danilo: a – b) narukvica iz Danila (fototeka Arheološkog muzeja u Splitu; crtež prema: Š. Batović, 1979.)

Slika 4 Danilo: a – c): djelomično obrađen spondylus (fototeka Arheološkog muzeja u Splitu)

san. Radionice kopitnjaka poznate su u Europi (Tessalija, istočna grčka Makedonija, rumunjska Hirsova i dr.),¹¹ premda su rijetke u odnosu na široku rasprostranjenost izrađevina od njega.¹² Radionice se pretpostavljaju na Jadranu, npr. u Ražancu, ali i u jadranskom zaleđu, konkretno, u Obrima kod Kaknja u središnjoj Bosni.¹³ No, na istočnom Jadranu, za razliku od kontinenta uglavnom nema kulturno-indikativnih cjelina s neobrađenim,¹⁴ ali i obrađenim *spondylusom*. Na istočnom Jadranu, kao i u Grčkoj, *spondylus* uglavnom nije nađen u grobovima. Je li kontinentalni obrađeni i neobrađeni *spondylus* doista bio kulturno slojevitiji i funkcionalniji nego na Sredozemlju? Opada li, i mijenja li se društveno-religijska uloga *spondylusa* udaljavanjem od njegovog prirodnog ambijenta?

Neobrađen *spondylus*, obično u većim količinama, nađen je u mnogim staništima (pećinama, naseljima na otvorenom) na istočnom Jadranu, što je uobičajena slika istaknutih sredozemnih primorskih boravišta s nalazima brojnih različitih školjaka već od starijeg neolitika, od Arene Candide¹⁵ i Coppa Navigata¹⁶ do Nea Nikomedeje.¹⁷ Konkretno, u starijem neolitiku u Smilčiću – Barice u hrpama kulturnih ostataka kružnog tlocrta - kućama (?) s ognjištem, promjera 3-10 m, bile su izmiješane velike gomile školjaka i puževa, ulomaka keramike, životinjskih kostiju, pepela, lijepa.¹⁸ Također, u Grapčevoj špilji na Hvaru, u kontekstu hvarske kulture, s dosta školjaka, pojavljuje se i *spondylus*.¹⁹ Slično je i

u jednoslojnom nalazištu srednjeg neolitika u Danilu, gdje je i kopitnjak dosta dobro zastupljen.²⁰ Uz obilje različitih školjaka i puževa (*Patella*, *Trochidae* i dr.) u višeslojnoj Markovoj špilji na Hvaru nađen je mnogo *spondylusa* u više njezinih kulturnih horizonata,²¹ već od starijeg neolitika.²² Iz jednoslojnog naselja na otvorenom u Ninu – Solana, potječe tek nešto *spondylusa* iz smilčićke (*impresso*) kulture, prevlada školjka *Cardium*.²³

U neolitičkim naseljima s velikom količinom morskih školjaka i puževa (npr. u Danilu (sl. 4) u zaleđu morske obale, gdje je *cardium*, s probušenom rupicom²⁴ (sl. 5) odnosno bez nje, ipak bio najčešći), obično je teško odrediti koliko je neobrađen *spondylus* bio hrana, odnosno, (izvozna) sirovina za nakit²⁵. Odavno se pretpostavljao izvoz *spondylusa*, sirovine (npr. iz Markove špilje)²⁶, u unutrašnjost, u alpski i podunavski svijet. I u neolitičkim slojevima *Arene Candide* postoji

¹¹ SÉFÉRIADÈS, 1995a, 234.

¹² MÜLLER, 1997, 94, 96; BORRELLO-ROSSI, 2005, 86; VOINEA - NEAGU - RADU, 2009, 21, bilj.1.

¹³ Nakit od *spondylusa* u Obrima II bio je koncentriran na ograničenom prostoru ovog naselja. Usp. BÉNAC, 1971, 97.

¹⁴ Premda se ne radi o kopitnjaku, treba istaknuti da je u ranom neolitiku sjeverne Italije (Piancada) djevojčica, sahranjena s malo priloga, bila prekrivena velikom količinom školjaka (*Cerastoderma edule*) koje nisu bile obrađene, što se može interpretirati kao posebno simboličan čin u kultu mrtvih u ovo vrijeme općenito rijetkih pokopa na Sredozemlju. PESSINA-FERRARI-FONTANA, 1998, 143, sl. 23; MICHELLI, 2005, 64 – 65.

¹⁵ BERNABÒ BREA, 1956; BORRELLO-ROSSI, 2005, 83 – 90; MICHELLI, 2005, 62.

¹⁶ O značajnom korištenju molusca (u prehrani) u starijem neolitiku na ovom nalazištu i općenito u zoni Tavoliere: ROBB, 2007, 123 – 124, 338.

¹⁷ SÉFÉRIADÈS, 1995, 86.

¹⁸ BATOVIĆ, 1979, 493, 503, 516.

¹⁹ NOVAK, 1955, 57, 267, 269 – 270.

²⁰ KOROŠEĆ, 1958, 126 – 129, 210.

²¹ NOVAK, 1959, 48, 50, T XXIV; 1962, 98 – 99.

²² BATOVIĆ, 1979, 510.

²³ BATOVIĆ, 1968, 10; 1979, 481; 1979, 501.

²⁴ KRNEČEVIĆ - MENĐUŠIĆ - PEDIŠIĆ, 2000, 14.

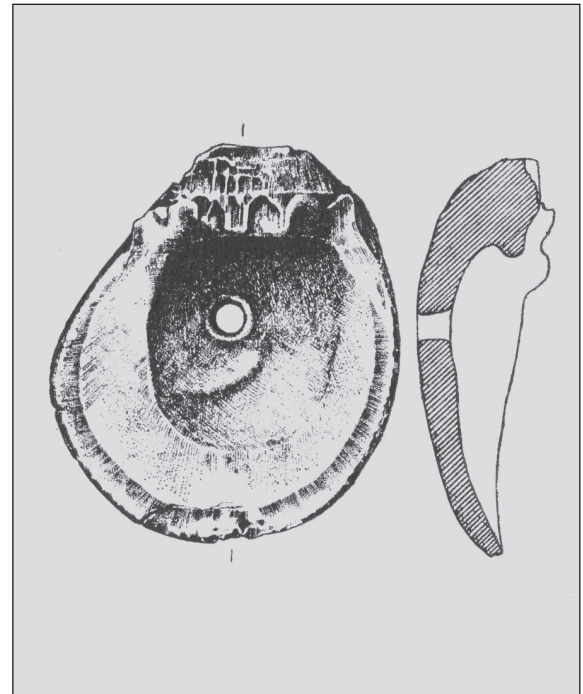
²⁵ KOROŠEĆ, 1958, 128 – 130.

²⁶ NOVAK, 1959, 50.

Slika 5. Danilo: nakit od probušene školjke *Cardium* (prema: Ž. Krnčević – M. Mendušić – I. Pedišić, 2000.)

Slika 6. Smilčić – Barice: probušena školjaka *spondylus* (prema: Batović, 1981.)

Slika 7. Smilčić – Barice: a-c) kamene glačane narukvice iz srednjeg i kasnog neolitika; d) kameni glačani privjesak iz mlađeg neolitika, Arheološki muzej u Zadru (Snimio: M. Parica, 2012.)

isti problem: stanoviti nesrazmjer između hrpe potpuno neobrađenog *spondylusa* i znatno manjeg broja onog obrađenog, uključujući i predmete od *spondylusa* (npr. narukvice) koji nisu bili do kraja obrađeni, tj. dovršeni, možda namijenjeni izvozu.²⁷ Odatle nejasnoće oko intenziteta triju mogućih funkcija kopitnjaka u *Arene Candide*: u sferi hranjenja, ukrašavanja/nakit, trgovanja sirovinom ili poluproizvodima. Premda je na istočnom

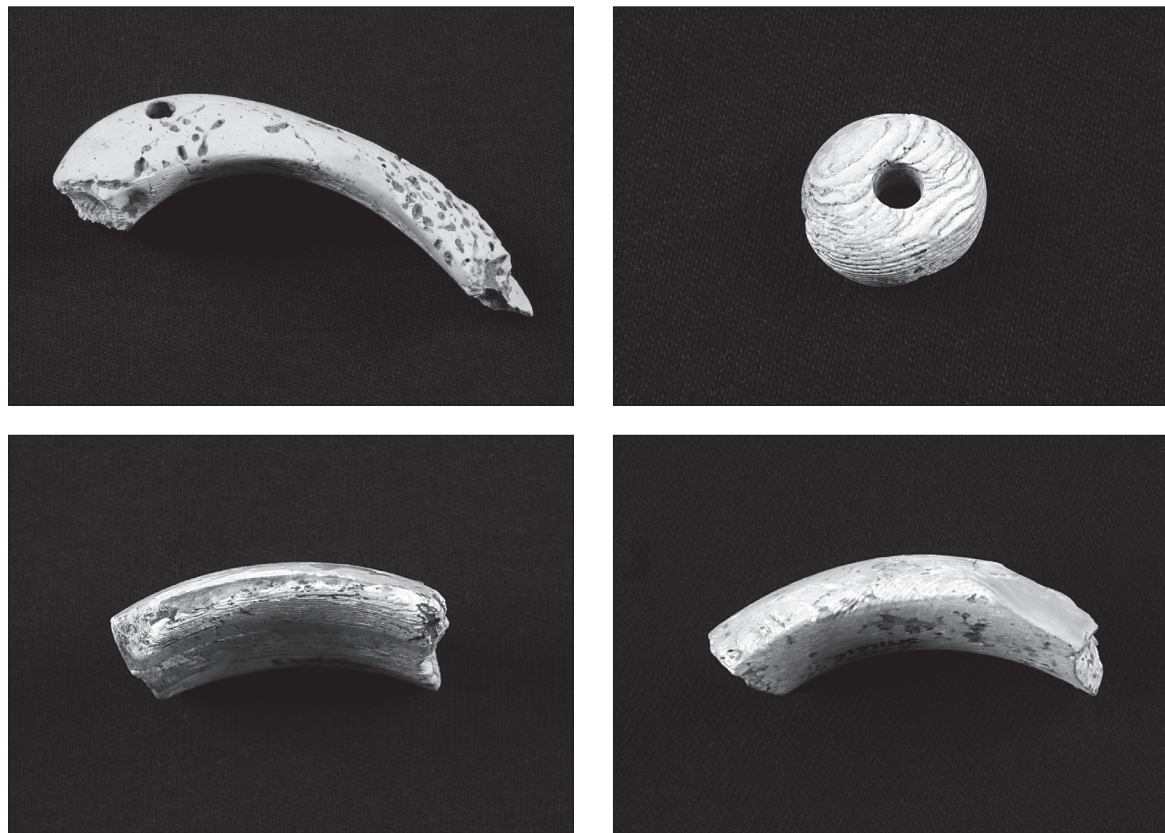
Jadranu u mezolitičkim nalazima čak i neobrađeni *spondylus* još rijedak, i za ovu epohu ostaje stanovita nedorečenost o njegovoj ulozi u hranjenju i ukrašavanju. U starijem neolitiku Grčke *spondylus* je malobrojan, kao sirovina za izvoz i kao nakit.²⁸

Cjelovito i djelomično obrađen *spondylus* na istočnom Jadranu gotovo u cijelosti potječe iz naseobinskih konteksta (pećina, staništa na otvorenom): Danila,²⁹ iz

²⁷ BORELLO-ROSSI, 2005, 85 – 88.

²⁸ SÉFÉRIADÈS, 1995, 93; PERLÈS, 2004, 223, 296.

²⁹ KOROŠEC, 1958, 39, 126, T L/1-2, 5; 1964: KRNČEVIĆ-MENDUŠIĆ-PEDIŠIĆ, 2000, 14. U Danilu, uz probušen *Cardium*, pojavljuje se i (neprobušeni) primjerak iz roda *Cyprea*. KOROŠEC, 1958, 39, T L/5 – 7.

Slika 8. Smilčić – Barice: a, c – d) ulomci narukvica od *spondylusa* iz srednjeg i kasnog neolitika; b) zrno od *spondylusa*, Arheološki muzej u Zadru (Šnimio: M. Parica, 2012.)

danilske kulture (sl. 2b – d; 3a – b), Smilčića – Barice, iz danilske i hvarske kulture (sl. 8), Benkovca – Barice (sl. 18a – e; 19a – e), Velištaka kod Čiste Male kod Vodica,³⁰ špilje Kopačine na Braču (sl. 11a),³¹ Turske peći – Zeljovići, kod Dugog Rata (sl. 11b),³² te iz Grapčeve špilje na Hvaru, gdje se pojavljuje samo *spondylus* s probušenom rupicom.³³ Ostaci (neobjavljeni) obrađenog *spondylusa* u Turskoj peći – Zeljovići, pripadaju hvarskoj kulturi, kao i u Velištaku, a oni iz Kopačine na Braču nađeni su u epigravetijenskom (?), odnosno u mezolitičkom kontekstu.³⁴ Jedino, međutim, postoji mogućnost da je u danilskoj kulturi u Smilčiću odrasli muškarac, sahranjen bez grobne arhitekture, uz vanjski rub srednjeg naseobinskog rova, imao posmrtnu priloge, narukvicu od *spondylusa*, uz druge artefakte (nož od opsidijana, 2 kremene strelice), nađene, doduše, tek u njegovoj neposrednoj blizini.³⁵ Činjenica da u mnogim neolitičkim sredozemnim pokopima nema izraženijih priloga (npr. u Grčko), ne znači i nepostojanje složenijeg pogrebnog kulta,³⁶ što se kao zaključak, bar u stanovitoj mjeri, može prenijeti na istočnojadranski svijet.

Nekoliko komada neobjavljenog *spondylusa*, narukvica (?) i nedovršeno nakitno zrno, iz Velištaka dosta je fragmentarno sačuvano.³⁷ Lokalitet Velištak u Velimskom polju datiran je, prema radiokarbonskoj analizi, u oko 4900. – 4700. g. pr. Kr., u ranu fazu klasične hvarske kulture. Sustavna istraživanja ovog naselja od

2007. g. do danas pridonijela su poznavanju naseobinskih neolitičkih struktura (jame glinene podnice, kružna popločana ognjišta).³⁸

Nekoliko primjeraka obrađenog *spondylusa* potječe iz Istre, iz Kargadura. Oni pripadaju srednjem neolitiku u ovom višeslojnom naselju iz ranog i srednjeg neolitika i iz kasnijih razdoblja.³⁹ To je probušeni *spondylus*-privjesak (sl. 12) tipa “zarež”⁴⁰ te nekoliko primjeraka kopitnjaka samo s tragovima rezanja.⁴¹

Pod sintagmom *valve di molluschi marini*, upotrebljavanoj u (starijoj) literaturi pri opisu nalazišta na tršćanskom Krasu (Grotta del Mitreo,⁴² Grotta dell’Orso, Grotta degli Zingari⁴³ i dr.), te u friulanskom zaleđu (Riparo di Biarzo – Udine⁴⁴), ponekad se skrivaju različite neolitičke školjke, najčešće neobrađene, ali i poneki primjerak uglavnom neobrađenog *spondylusa*. Također, iz Grotte dell’Orso – Gabrovizza potječe jedna kasno/neolitička narukvica izrađena od *Charonije* sp. (iskapanja C. Marchesetija, 1890, T III/25)⁴⁵ koja se u literaturi navodila kao *spondylus gaederopus*.⁴⁶ Ostaje Grotta degli Zingari, s pet dugih zrna od *spondylusa*, oblika inače rijetkih u sjevernoj Italiji, nađenih u kulturi *vasi di bocca quadrata*, no uvijek izvedenih od kopitnjaka.⁴⁷ U nalazištu Grotta degli Zingari zrna se datiraju tek okvirno u neolitičko-eneolitičku epohu.⁴⁸ Slično cilindrično zrno od *spondylusa*, iz eneolitika, potječe iz pokopa u Riparo Zaccaria, također na tršćanskom Krasu.⁴⁹

³⁰ PODRUG, 2008, 425 – 427; 2010, 7 – 25; 2012, (u tisku).

³¹ KLIŠKIĆA, 2007, 443; 2008, 528 – 530.

³² KLIŠKIĆ, 2008a, 534 – 536.

³³ NOVAK, 1955, T CCXLVI.

³⁴ Na podacima o neobjavljenim izrađevinama od *spondylusa* s ovih nalazišta zahvaljujem mr. sc. D. Kliškiću u Arheološkom muzeju u Splitu.

³⁵ BATOVIĆ, 1967, 269, sl. 6, T III/2.

³⁶ SÉFÉRIADÈS, 1995, 100 – 102.

³⁷ Na ovim još neobjavljenim podacima, zahvaljujem E. Podrugu, kustosu u Muzeju grada Šibenika.

³⁸ PODRUG, 2010, 7 – 25; 2012 (u tisku).

³⁹ KOMŠO, 2008, 257 – 260.

⁴⁰ O privjescima „a virgola“ u kulturi *vasi di bocca quadrata* u Arene Candide: MICHELI, 2005, 63, sl. 13.

⁴¹ KOMŠO, 2007, 36 – 37, T 3; 2007a, 233 – 235; 2008, 257 – 260.

⁴² PREISTORIA DEL CAPUT ADRIAE, 1983, 56; MICHELI, 2005, 54; sl. 1.

⁴³ PREISTORIA DEL CAPUT ADRIAE, 1983, 60.

⁴⁴ PREISTORIA DEL CAPUT ADRIAE, 1983, 49; MICHELI, 2005, 54, sl. 1.

⁴⁵ MICHELI, 2005, 62.

⁴⁶ Usp. MÜLLER, 1997, 104.

⁴⁷ MICHELI, 2005, 60, sl. 3, 9.

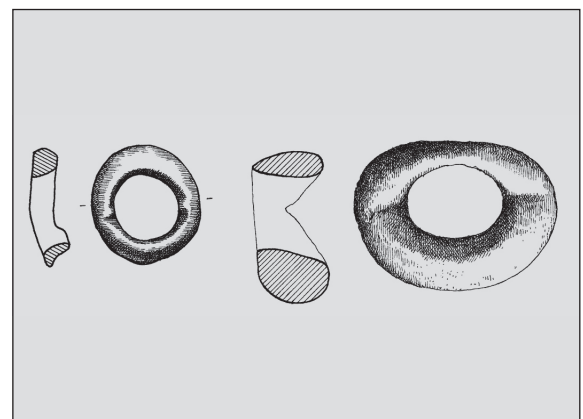
⁴⁸ MICHELI, 2005, sl. 3, 9; BORRELLO-MICHELI, 2005, sl. 3.

⁴⁹ CALZA – CANNARELLA – FLEGO, 1975, 93; BORRELLO – MICHELI, 2005, 74, sl. 3.

Slika 9. Smilčić – Barice: a) ulomci poluobrađenog *spondylusa*, Arheološki muzej u Zadru; b) koštani kolot iz danilske kulture; c) koštani privjesak iz ranog neolitika (Snimio: M. Parica, 2012.)

Slika 10. Smilčić – Barice: koštani kolotovi, danilska kultura (prema: Š. Batović, 1979.)

Od prevladavajućeg naseobinskog, istočnojadranskog konteksta s obrađenim kopitnjakom jedino odstupa, uz smilčićki grob iz danilske kulture s mogućim prilogom od *spondylusa*⁵⁰, ostava (?) ili možda radionica (?) iz Ražanca, s pretpostavljenim, ali vjerojatnim, izvornim kontekstom, možda iz mlađeg neolitika (sl. 22).⁵¹

Narukvice (do 25 kolotura)⁵² i drugi materijal (npr. zelene glačane sjekirice⁵³, sl. 13a) slučajno su nađene u mjestu Opatija, 2 km južno od Ražanca, „i to malo duboko pod zemljom i ne odveć daleko jedan od drugoga.“⁵⁴ Od nađenih narukvica danas ih je sačuvano 6 komada⁵⁵ (u Arheološkom muzeju u Zagrebu, sl. 22).

Na južnom Jadranu, kao (srednjoneolitičko?) nalazište *spondylusa* navodi se i Gudnja na Pelješcu.⁵⁶ Novijim istraživanjima Gudnje,⁵⁷ *spondylus* (neobrađen, odnosno, obrađen) nije nađen. U jednoslojnom naselju Crno vrilo, iz starijeg neolitika, s više stambenih struktura (kuće),⁵⁸ obrađeni *spondylus* također nije otkriven, tek onaj neobrađeni, kao i velika količina drugih školjaka.⁵⁹

Na istočnom Jadranu sljedeći su tipovi djelomičnog i obrađenog *spondylusa*: rezane i bušene školjke, narukvice, prstenovi, jednostavni privjesci i figuralni oblici. Neki od izrazito rijetkih figuralnih oblika (sl. 18c) vjerojatno su također nošeni kao privjesak. Poneki su jednostavni privjesci prepoznatljivije tipologije (Kargadur: sl. 12).⁶⁰ Za jedan dio njih, npr. privjeske od neobrađe-

nog *spondylusa*, samo s probušenom rupicom po sredini lupine (sl. 4b; 6), koji su nađeni na Jadranu i šire, postoji nedoumica o stvarnoj namjeni, odnosno, njihovoj dovršenosti.

Uz mnoge oblike zrna (sl. 28 – 29) i privjesaka od kopitnjaka, i na Jadranu i u Europi najčešće su upravo narukvice (sl. 26 – 27) i različiti manji kolotovi/prstenovi. Odnos ovih najproširenijih tipova nakita i spola umrloga, dakako, ne pokazuje „zakovitosti“ na velikim europskim područjima,⁶¹ već varira sukladno običajima pojedinih, najčešće užih kulturnih sredina. Narukvice od *spondylusa* mogu biti prstenaste, iz jednog komada, kakve su uglavnom sačuvane na istočnom Jadranu (sl. 13a – b; 8c – d; 18a – b; 19a,c – d), ili pak složene iz više dijelova, obično iz dva i s vidljivim rupicama za njihovo povezivanje (sl. 26, 31). Konkretno, u Danilu (sl. 2d; 3a – b) najčešće su narukvice i kolotovi (prstenje),⁶² u Smilčiću (sl. 8a,c – d) i u ostavi (?) iz Ražanca također narukvice (sl. 22). Presjek kolutastih istočnojadranskih narukvica uključujući i one iz Benkovca – Barice je polukružan do blago ovalan (sl. 19a,c – d). Poluobrađeni oblik *spondylusa* iz Danila možda je služio i za izvoz.⁶³

Kopitnjak iz benkovačkih Barica, glačanu sjekiru od zelenkastog kamena (sl. 13a), zelenu glačanu kamenu narukvicu (sl. 14) te primjerke sitne glinene skulpture,⁶⁴ prate i dva morska probušena pužića (*Columbella rusti-*

⁵⁰ BATOVIĆ, 1979, 533.

⁵¹ BATOVIĆ, 1981, 11/15; BALEN, 2006, 30.

⁵² BULIĆ, 1988, 30.

⁵³ Sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu. LJUBIĆ, 1888, T/6; BALEN, 2004, 23, sl. 9.

⁵⁴ BULIĆ, 1888, 14.

⁵⁵ LJUBIĆ, 1888, T I/8.

⁵⁶ MÜLLER, 1994, 385, 1997, 92, 101, sl. 1 (sa starijom literaturom).

⁵⁷ MARIJANOVIĆ, 2005.

⁵⁸ MARIJANOVIĆ, 2009, 29 – 46.

⁵⁹ MARIJANOVIĆ, 2009, 48 – 49;

VUJČIĆ-KARLO, 2009, 77 – 87.

⁶⁰ KOMŠO, 2007, T 3/1.

⁶¹ MÜLLER, 1997, 97 – 99; JOHN, 2011, 41 – 43.

⁶² KRNČEVIĆ – MENĐUŠIĆ – PEDIŠIĆ, 2000, 14.

⁶³ Usp. poluobrađeni oblik *spondylusa* iz radionice u Tesaliji. SÉFÉRIADÈS, 1995a, 248, sl. 7.

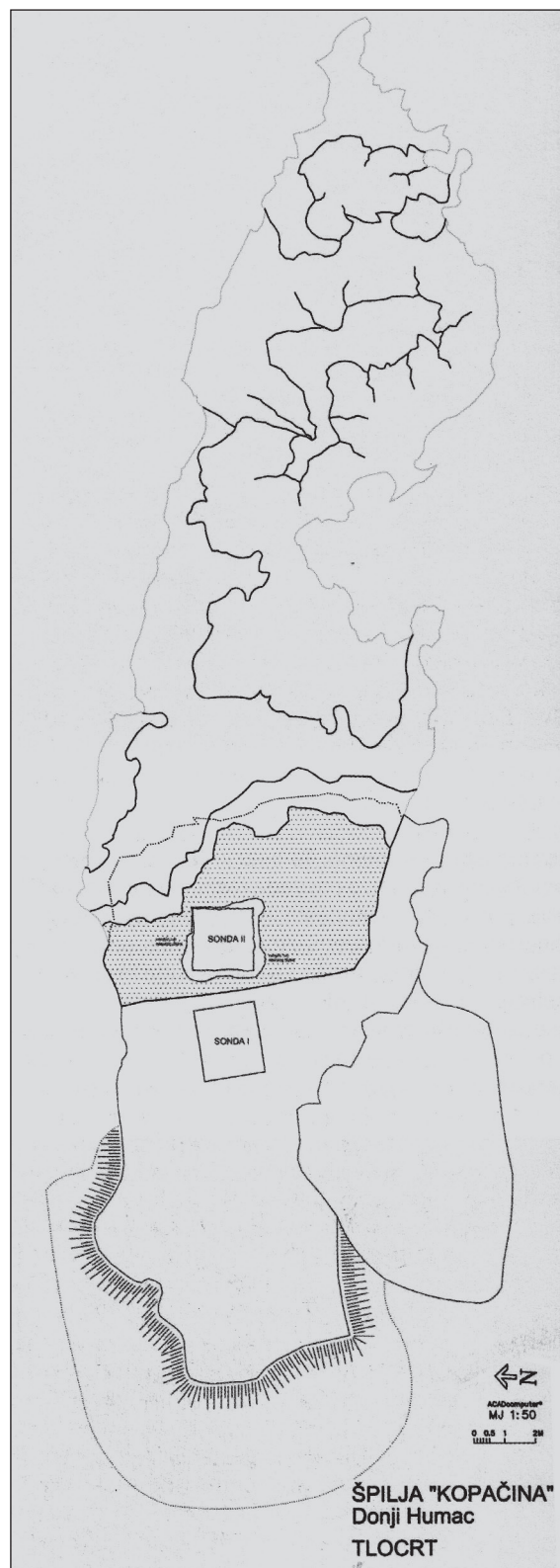
⁶⁴ BATOVIĆ, 1990, sl. 12/1.

ca) (sl. 20a). *Columbella*, kao uostalom i drugi pužići,⁶⁵ već od najranijeg gornjeg paleolitika čest je u izradi europskog⁶⁶ i izvaneuropskog nakita, osobito je cijenjen od kraja paleolitika, kroz mezolitik i stariji neolitik (*Arene Candide*: probušen s dvije rupice⁶⁷, sl. 21a), no, korišten je i kasnije, u kulturi zvonolikih pehara (oko Lago di Garda,⁶⁸ itd.). Kao nakit posebno je prisutan u mezoliticu, konkretno, na Jadranu, u Istri (Pupićina peć, Abri Šebri⁶⁹ i u Dalmaciji (Vela spilja na Korčuli⁷⁰, sl. 21b, Vlakno – Dugi otok⁷¹, sl. 21c). U Kopačini na Braču određen je kao epigravetijenski/mezolitčki nalaz, kao i (neobjavljena) narukvica od *spondylusa* s ovog nalazišta.⁷² Mezolitička probušena *Columbella rustica* česta je i na tršćanskom Krasu.⁷³ Pojavljuje se i u zaleđu, u Friuliju (Riparo di Barzo),⁷⁴ te sjevernije, u ponekim grobovima iz Val d'Aosta, zatim u Trentu;⁷⁵ i znatno dublje na kontinentu prisutna je kao nakit, kamo je stizala razmjenom *mollusca*, koja je u europskim prostorima počela već u paleoliticu.⁷⁶ Pužić *Columbella* je kod obrade obično bio samo grubo bušen udarcima kamenog predmeta (sl. 21), ili pak nešto preciznije obrađen.⁷⁷ U benkovačkim Baricama vide se oba načina, od kojih drugi sadrži i stanovito glačanje (sl. 20a). Nepoznata je, međutim, njihova kulturna pripadnost starijem (*impresso*: sl. 15) ili možda (i) srednjem neoliticu (sl. 16).

Prvi primjerak kopitnjaka iz benkovačkih Barica (sl. 18e), oštećeni disk s rupicom po sredini, možda je bio tek poludovršeni oblik, ali koncipiran je prstenasto.

Polu/prsten (sl. 18d, 19b) iz Benkovca – Barice mogao je biti nakit, no on sliči i polukružnim predmetima od školjaka (Alpe, Grčka), za koje se pretpostavlja da su bili udice (?), npr. neolitičkim primjercima iz *Arene Candide* izrađenim od *silinus* sp.⁷⁸ Doduše, većina tih „udica“ imala je izduženi, poluelipsoidni oblik poput nedvojbenih koštanih udica (Kargadur, Obre II, i dr.).⁷⁹ Činjenica je da su se u neoliticu Dalmacije, i drugdje, proizvodili potpuno kružni, prstenasti oblici različitih veličina, bliski ovima od *spondylusa*, ali i od različitih materijala, pa i koštani (Starčevo⁸⁰; Smilčić⁸¹, sl. 9b; 10), koji su bili nakit.

Benkovačko neolitičko naselje Barice, za sada, ima tipološki najzanimljivije, figuralno obrađene oblike *spondylusa* na istočnom Jadranu. Uz ovdje objavljen bez sačuvanog konteksta (sl. 17, 18, 20a), pridružuje mu se *spondylus* (sjekirica, zrno), novootkriven u arheološkim iskapanjima 2012. g.⁸² Posebnu pažnju, dakako, zaslužuje sjekirica, dobro glačana, ali bez rupice za vješanje. Iako nije bila privjesak, s obzirom na oblik i sam materijal izvedbe, lako je mogla imati simboličnu funkciju u

Slika 11. a) Špilja Kopačina na otoku Braču: tlocrt;

nekom obredu, pogrebnom ili božanskom. U neoliticu česti, vrlo mali (duž. oko 3 cm) ili pak privjesci većih dimenzija, od dobro glačanog kamena, imaju jasni izgled sjekire (sl. 24b).⁸³ Neki od njih likovno se pretapaju u antropomorfni oblik (sl. 24 c).⁸⁴

U neoliticu, kada je ženski (i životinjski) lik jedini "konkretniji" likovni oblik, nejasno je koliko i kada je

⁶⁵ Npr., *Cyclope neritea*, također posebno česta u mezoliticu Grčke, s ranom pojavom u mezolitičkim pokopima Podunavlja (Vlasac). PERLÈS, 2004, 34; BORIĆ, 2006, 24.

⁶⁶ BORRELO, 2005, 22.

⁶⁷ MÜLLER-KARPE, 1968, 513, T 250/B; MICHELI, 2005, 56, sl. 4.

⁶⁸ BORRELO, 2005, 30.

⁶⁹ KOMŠO, 2006, 21; 2007, 35 – 36.

⁷⁰ ČEČUK – RADIĆ, 200, 65, sl. 15.

⁷¹ VUJEVIĆ – PARICA, 2011, 26 – 27, sl. 2.

⁷² KLIŠKIĆ, 2008, 529; Usp. bilj. 34.

⁷³ CREMONESI, 1983, 37.

⁷⁴ PREISTORIA DEL CAPUT ADRIAE, 1983, 49.

⁷⁵ MICHELI, 2005, 56 – 59, 64.

⁷⁶ JANKOVIĆ, 2006, 15, 17.

⁷⁷ KOMŠO, 2007, 36.

⁷⁸ BORRELO, 2005, 34, sl. 17a.

⁷⁹ BENAC, 1971, T XXIII/4; BATOVIĆ, 1979, 537 – 538; KOMŠO, 2007a, 234; PERLÈS, 2004, 55, sl. 4/2.

⁸⁰ VITEZOVIĆ, 2011, 16, T II/5.

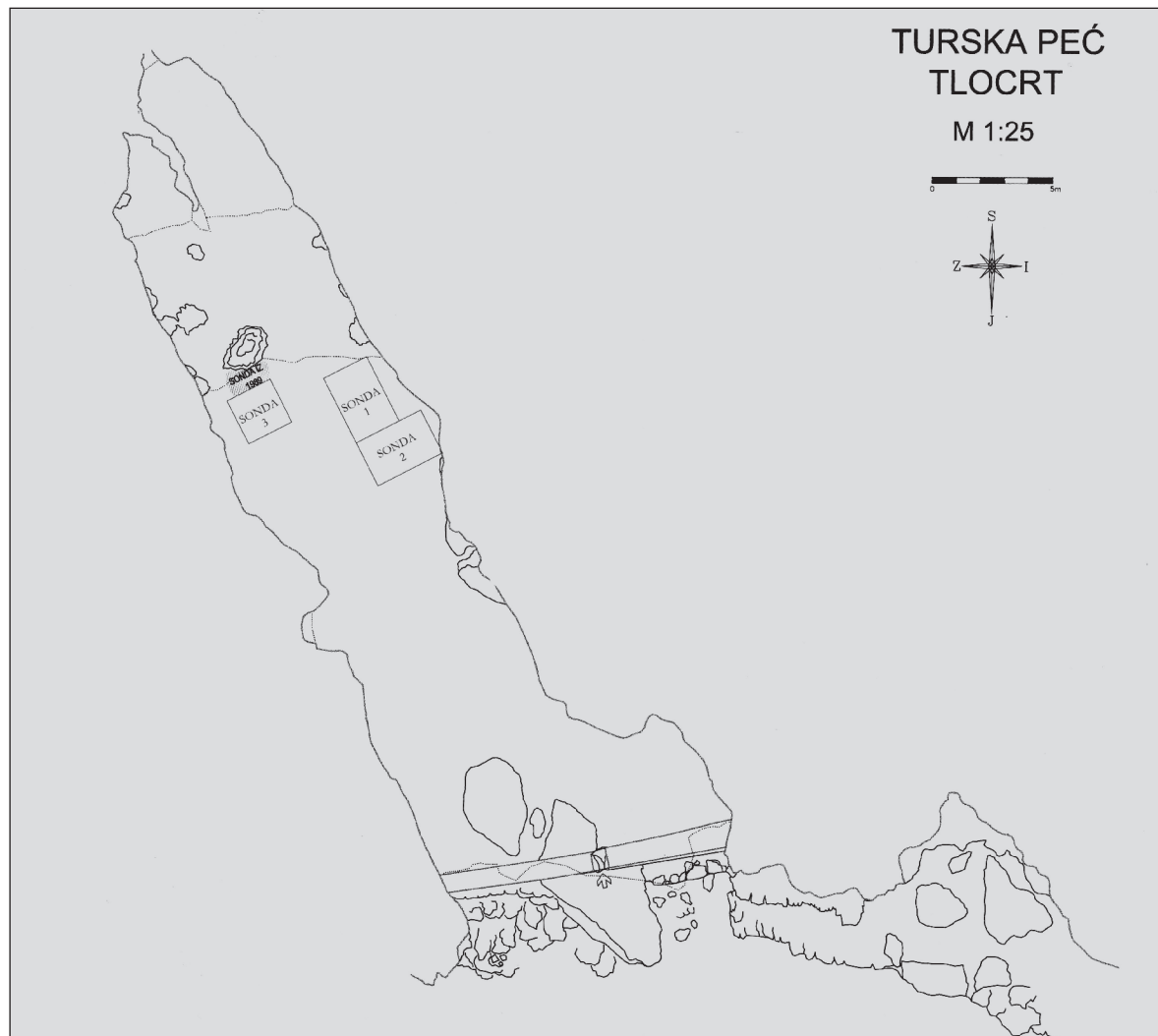
⁸¹ BATOVIĆ, 1979, T LXXXIII/6-7; 1981, sl. 1/6.

⁸² *Vidi bilj. 1.*

⁸³ VENTURINO GAMBARI-GAMBARI, 2004, 552 – 553.

⁸⁴ PEDROTTI-VENTURINO GAMBARI, 2004, 93, sl.

Slika 11. b) Turska peć -
Dugi rat: tlocrt
(prema: D. Kliškić, 2008., 2008a.)

Slika 12. Kargadur: privjesak od
spondylusa (prema: D. Komšo, 2007.)

⁸⁵ U velikoj središnjoj zgradi u naselju bile su postavljene dvije velike glačane sjekire (duž. 20 cm) iz zelenog kamena (!), u svetom prostoru, uz oltar, zajedno s drugim „instrumentima obreda“, brojnim skulpturama ženskog bića. SÉFÉRIADÉS, 1995, 88.

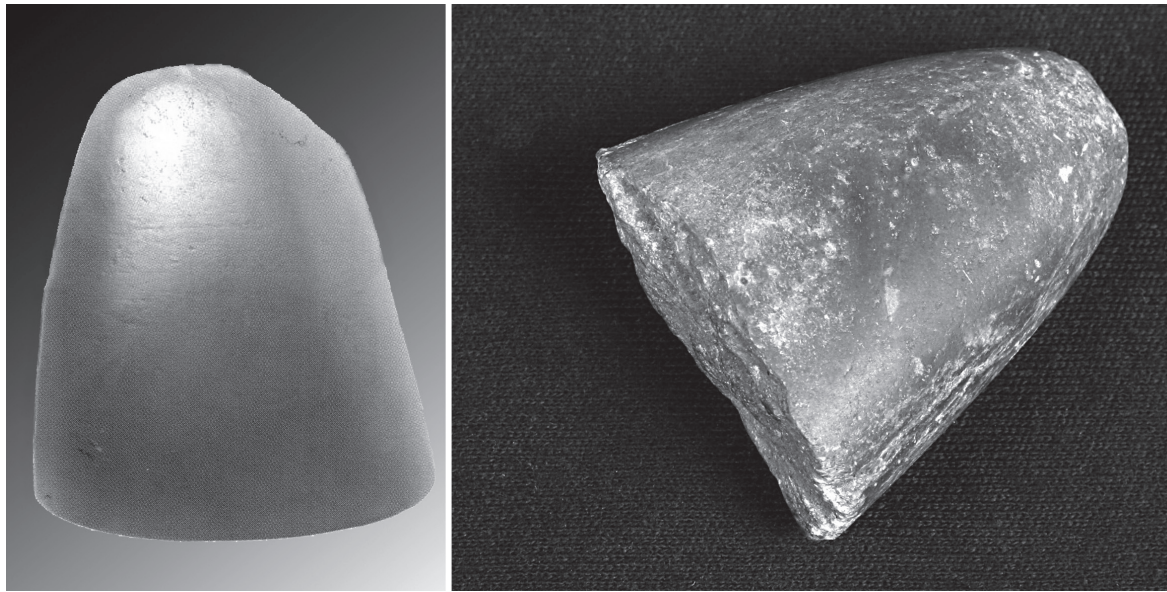
⁸⁶ U kulturi vasi di bocca quadrata u srednjem neolitiku sjeverne Italije, kada se razgranala razmjena glačanih sjekira od zelenog kamena ligursko-pijemontskog podrijetla, u grobove žena, uz *spondylus* (ogrlice), prilaže se i drugi materijal koji nije bio lokalnog podrijetla (kameni nakit), te onaj „muški“, strelice i kamene glačane sjekire. A, u grobu 01 iz nekropole Le Mose, uz pokojnicu su priloženi uljanica i vrh strelice. PEDROTTI-VENTURINO GAMBARI, 2004, 92, 94.

⁸⁷ Također, u bogatom grobu 3 iz Künzinga, iz kruga bavarske schmur-keramike, sahranjenog dječaka pratio je kremeniti artefakt, zatim sjekira od glačanog kamena te njezina minijaturna replika od pečene gline. HEYD, 2004, 128 – 129.

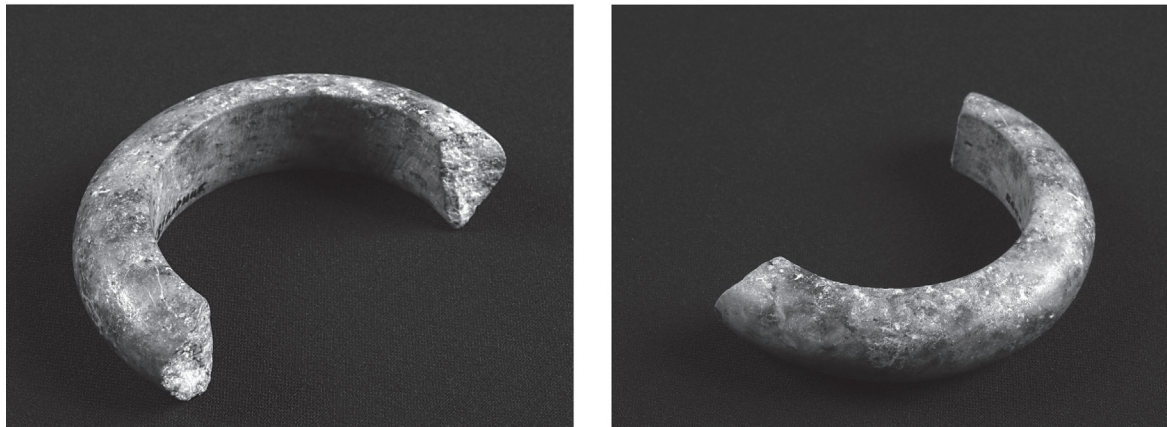
sjekira „muški“, odnosno, „ženski“ znak/simbol. Upravo je sjekira jedan od ključnih simbola neolitičkog *homo fabera* koji njome osvaja prirodu, postiže blagostanje/plodnost te oblikuje individualnu i kolektivnu svijest. Stoga je sjekira od samoga početka bitna simbolična spojnica između čovjeka (kulture/svetoga) i same pri-

rode. No, to neolitičko „sveto“ likovno i religijski, najočiti-
tije je vezano za ženski lik i svijet.

I dok je, dakle, na artefaktnom, tehnolojskom, društvenom planu neolitička sjekira „muški“ element, mnoge tadašnje zajednice jasno uspostavljaju i simboličnu vezu žena (dijete) – sjekira, dakako, u kontekstu dominantnog neolitičkog simboličnog prožimanja: žena/dijete – posuda/recipient/utroba – nakit/školjka – životinja. Sjekira, posebno ona boje (zeleno) same Prirode, uvijek vodi plodnosti koja unatoč neolitičkoj okrenutosti Zemlji (ktoničnosti), podrazumijeva i stanovitu aksijalnost, vertikalnu simboličnu nit između zemlje i neba. Ova je simbolična vertikalna morala postojati od samog početka kulture. U posebno slojevitom neolitičkom simboličnom fundusa u vezi sa sjekirsimbolom ističe se njezina pojava u božanskom kultu (Nea Nikomedeja⁸⁵). Unatoč pripadnosti „muškom“ svijetu, sjekira-simbol ne samo u neolitiku, već kroz cijelu prapovijest (u sferi groba) prati svijet žena⁸⁶ i svijet djece,⁸⁷ na Jadranu i drugdje. Prati li sjekira sahranjeno dijete u neolitiku zato što ono nasljeđuje svoj „društve-

Slika 13. a) Ražanac: kamena glačana sjekira (prema: J. Balen, 2004.); b) Benkovac – Barice: kamena glačana sjekira, Zavičajni muzej, Benkovac (Snimio: M. Parica, 2012.)

Slika 14. Benkovac – Barice: kamena glačana narukvica, Zavičajni muzej, Benkovac (Snimio: M. Parica, 2012.)

ni status“ ili se primarno radi o posebnom religijskom odnosu zajednice prema smrti djece?⁸⁸ U tom novom postneolitičkom vremenu, uključujući i željezno doba, (neke) poruke sjekire-simbola sigurno su se mijenjale i preoblikovale, ali gotovo u neprekinutom kontinuitetu, kao znak moći/plodnosti/snage, sjekira u grobu „osnažuje“ pokojnike svih spolova, neovisno o njihovom „društvenom statusu.“

Po kontinentalnoj Europi i na Jadranu te na Apeninskom poluotoku⁸⁹ i u Grčkoj, nasuprot prevladavajućim nefigurativnim formama (privjesci, narukvice, zrna) obrađenog *spondylusa*, one zoomorfne, osobito antropomorfne, bitno su rjeđe. Izdvajamo dva oblika, problematski sigurno važna za religijsko-likovni neolitički senzibilitet Europe, ali i za istočni Jadran. To je tipično neolitički koncipiran ženski lik, inače rijetko izveden od *spondylusa*, iz Hamangia kulture⁹⁰ (sl. 25a), te lik trudne (?) medvjedice iz pećine Kitsos, Atica⁹¹ (sl. 25b). Isti zoomorfni motiv imao je vrlo važno mjesto i u simbolici glinene plastike istočnojadranskog (mlađeg) neolitika.⁹² U sveukupnom jadranskom figurativno oblikovanom

kopitnjaku osebujan je pticoliki lik iz kulture Serra d'Alto, iz pećine S. Biagio – Ostuni, Puglia.⁹³

Privjesak s rupicom od kopitnjaka iz benkovačkih Barica (sl. 18c; 19e) možda je zamišljen kao antropomorfan. Mada je pri osnovici oštećen, izvorno (?) je završavao s dva istaka i time predočavao noge stiliziranog ljudskog lika, poput nekih mezolitičkih i neolitičkih prikaza, iz naseobinskog ili grobnog konteksta, izvedenih u različitim materijalima, od kamena, kosti, gline, koji su diskretno upućivali na antropomorfno⁹⁴ (sl. 7a, 9b, 24a, 23a) ili su antropomorfno (ženu) jasno likovno dočaravali⁹⁵ (sl. 23b). Ako je primjerak iz Barica doista oslikavao ljudski lik, tada rupica na njemu, kao kod mnogih neolitičkih privjesaka (Dimini⁹⁶, sl. 23c), ali i trodimenzionalne, slobodne skulpture, ističe važnost pupka, trbušne šupljine, odnosno, ženske utrobe i njezinih reproduktivnih funkcija.

Više tipova ranog nakita,⁹⁷ posebno oni zamišljeni u obliku ljudskog (ženskog) lika, imaju usjeke po svojim bridovima, uključujući i mezolitičke antropomorfne kamene privjeske iz Lepenskoga vira⁹⁸ (sl. 23a),

⁸⁸ Usp. HEYD, 2004, 128 – 129; PEDROTTI-VENTURINO GAMBARI, 2004, 92, 94.

⁸⁹ Usp. BORRELLO-MICHEL, 2005, 74, sl. 3.

⁹⁰ VOINEA-NEAGU-RADU, 2009, 11, 13, 25, T 3/1.

⁹¹ SÉFÉRIADÉS, 2009, 183, sl. 8/4.

⁹² BATOVIĆ, 1979, T XCII/1.

⁹³ BORRELLO-MICHEL, 2005, 74, sl. 3 (sa starijom literaturom).

⁹⁴ SREJOVIĆ, 1979, T X/2-4.

⁹⁵ MÜLLER-KARPE, 1968, 465, 157, A/2, T 165 B.

⁹⁶ MÜLLER-KARPE, 1968, 446, T 134/26.

⁹⁷ MÜLLER-KARPE, 1968, A173/4.

⁹⁸ SREJOVIĆ, 1979, T X/2-3.

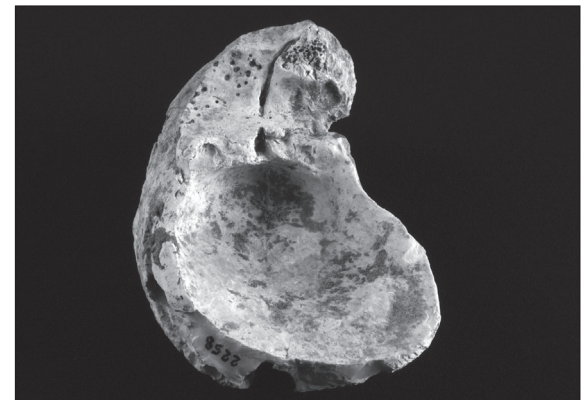
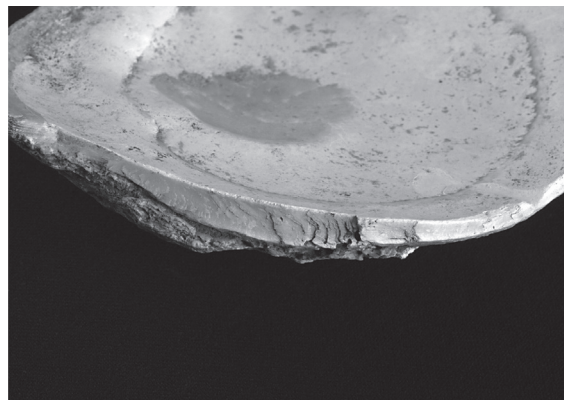
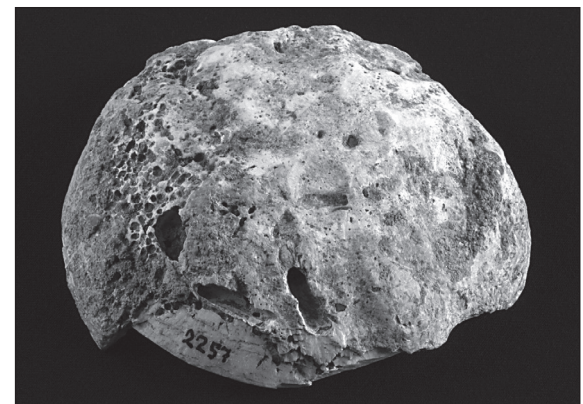
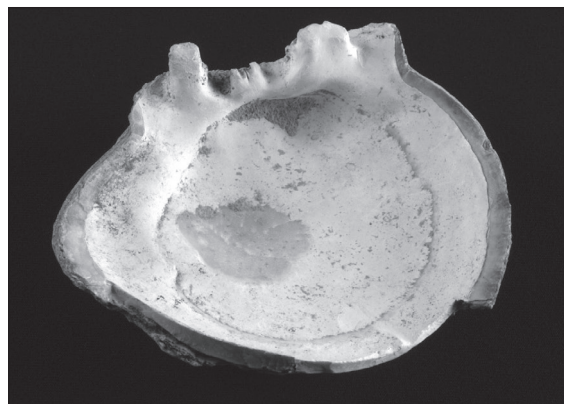
Slika 15 Benkovac – Barice: ulomci *impresso*-keramike, Zavičajni muzej, Benkovac (Snimio: M. Parica, 2012.)

Slika 16. Benkovac – Barice: ulomci keramike danijske kulture, Zavičajni muzej, Benkovac (Snimio: M. Parica, 2012.)

Slika 17. Benkovac – Barice: početno obrađen *spondylus*, Zavičajni muzej, Benkovac (Snimio: M. Parica, 2012.)

⁹⁹ U trapezoidnoj strukturi 54, prepunoj obrednih sadržaja, okupljenih oko „odabranih“ pokopa, stilizirani antropomorfni oblici bili su u posebno promišljenim prostornim/religijskim odnosima s kamenom monumentalnom skulpturom s valovnicom (spiralom), te s keramikom ukrašenom spiralom, čiji se rani nastanak u ovoj sakupljačko-lovačkoj zajednici također objašnjava obrednim razlozima. BUDJA, 2007, 49, 52.

¹⁰⁰ MÜLLER-KARPE, 1968, T 138/D; T 173/A4.

¹⁰¹ DIMITRIJEVIĆ, 1979, 274, T XLV/4.

¹⁰² MÜLLER - KARPE, 1968, T 250/B 5.

¹⁰³ PAVELČIK, 1993, sl. 11/10 – 11.

¹⁰⁴ BERNABÒ BREA, 1956, 65, T VII/5;

MÜLLER - KARPE, 1968, T 250 A/20;

MICHEL, 2005, 62, sl. 11.

¹⁰⁵ MÜLLER - KARPE, 1980, T 318/D, E, T 319/AD, T 320/A, B.

¹⁰⁶ S obzirom na bočne ureze, a i sam oblik sa središnjom rupom, mogu se navesti, kao stanovita likovna asocijacija, i keramički „krušičići“ (brotlaibidol; l'oggetto enigmatico) iz ranog bronzanog doba koji, nešto slično neolitičko-eneolitičkom *spondylusu*, prostorno imaju gotovo europski karakter, ali složenu, regionalno (?) određenu, no i u cjelini nedefiniranu simboliku. MÜLLER - KARPE, 1980, 265 E/3.

¹⁰⁷ SÉFÉRIADÈS, 1995a, 236; 2009, 182 – 184.

¹⁰⁸ MÜLLER, 2004, 101 – 104; JOHN, 2011, 39 – 45.

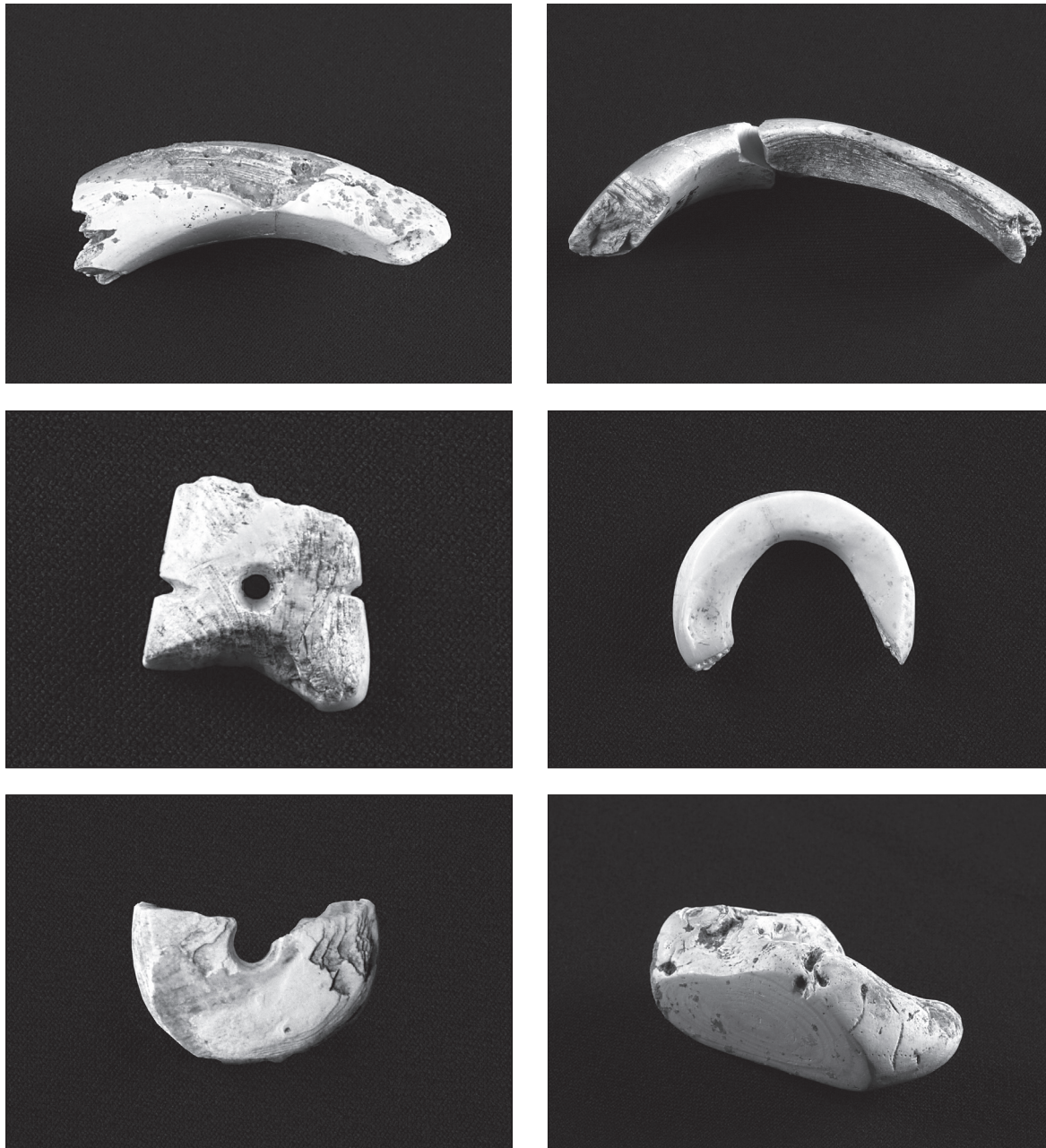
¹⁰⁹ SÉFÉRIADÈS, 2009, 181; BORRELLO-MICHELLI, 2005, 74.

postavljene u posebno simbolične, svete prostore.⁹⁹ To je likovno blisko proširenom neolitičkom postupku izvedbe glinene skulpture žene, kada usporedne crte po njezinom tijelu, osobito po bedrima,¹⁰⁰ predočavaju nabore statatopigne figure odnosno, odjeću ili sam ukras na njezinom tijelu. Takav „ukras“ nose i noge pojedinih posuda (spotska kultura¹⁰¹) i same pintadere.¹⁰² Usjeci po bridovima tijela stanovito se nastavljaju i kod eneolitičkog predočavanja antropomorfnog.¹⁰³ Usporedne, no pliće usjeka po površini imaju i neki rani lunulasti neolitički privjesci, gdje se antropomorfno može samo pretpostavljati, no ipak ne bez osnove; konkretno, oni od *spondylusa* iz *impresso*-kulture u *Arene Candide*.¹⁰⁴ Jer, kasnije, u (srednje) bronzano doba, metalni lunulasti (i srcoliki) privjesci¹⁰⁵ nedvojbeno „skrivaju“ ideju antro-

pomorfnog. Kroz cijelu prapovijest antropomorfni stilizirani oblik, doveden do apstrakcije, varira samo nekoliko osnovnih likovnih shema koje se kreću između kruga i trokuta/četverokuta.¹⁰⁶

Gustoća izrađevina od *spondylusa*, uz crnomorsko-podunavski krug, najveća je već u ranom neolitiku srednje i dijelovima zapadne Europe,¹⁰⁷ u *Linearbandkeramik* krugu (sl. 36), posebno u njegovim grobljima i drugim, pojedinačnim pokopima (sl. 26), čime taj krug nudi najbolje rane uzorke za različite analize *spondylus*-problema na kontinentu.¹⁰⁸ Južna granica obrađenog *spondylusa* na Sredozemlju je potez Sicilija – Malta.¹⁰⁹

U zapadnom sredozemnom/europskom krugu *spondylus* je općenito rijedak i slabo dokumentiran. Nema ga u neolitiku u južnoj Francuskoj, Švicarskoj, relativno je

Slika 18. Benkovac – Barice, obrađeni *spondylus*: a – b) narukvice; c) antropomorfni (?) privjesak; d) prsten; e) oštećen kolutasti privjesak (?); f) nedovršeni primjerak, Zavičajni muzej, Benkovac, (Snimio: M. Parica, 2012.)

rijedak i na Apeninskom polutoku.¹¹⁰ U Grčkoj, neolitičko-eneolitičke izrađevine od kopitnjaka nađene su u Tesaliji, grčkoj Makedoniji, Trakiji, na Peloponezu i u Atici (u pećinama/svetišcima).¹¹¹ Već od najstarijeg neolitika jedan od putova širenja ove školjke iz Egeje u Podunavlje (Lepenski vir,¹¹² Starčevo, Körös, i dalje) pretpostavlja se upravo iz pravca zapadne Makedonije, dolinama Vardara, s mogućom važnom ulogom i Nea Nikomedije.¹¹³ U tom utvrđenom naselju sa siromašnim grobovima, nekad položenom uz more, važnom za neolitizaciju ovog balkanskog prostora, nađene su velike količine školjaka.¹¹⁴ I iz istočne Makedonije (Dikili Tash, Sitagroi) gotovi proizvodi (narukvice, zrna, i dr.) mogli su se nešto kasnije, osobito u eneolitiku, izvoziti na sjever i sjeveroistok, npr. u Panoniju i šire Podunavlje (Varna).¹¹⁵

Odbacivanjem crnomorskog prostora¹¹⁶ s brojnim neolitičkim i eneolitičkim nakitom od kopitnjaka, kao bitnog izvora podunavskog i ostalog europskog *spondylusa* srednje, zapadne i istočne Europe, uz Egeju, ostao je Jadran, osobito istočni, kao važno ishodište guste mreže njegova kontinentalnog širenja, ali s još ne-definiranim putovima, razlozima i načinima razmjene. Sve više se ističe potencijalna uloga istočnog Jadrana u najranijoj europskoj trgovini *spondylusom*¹¹⁷ te naglašava njegovu povezanost sa srednjom Europom, odnosno, tipološka i druga neovisnost i stanovita različitost jadransko-srednjoeuropskog *spondylus*-kruga u odnosu na približno istovremeni grčko-bugarsko-rumunjski svijet kopitnjaka.¹¹⁸

¹¹⁰ BORRELLO – MICHELI, 2005, 72.

¹¹¹ MÜLLER, 1997, 100, sl. 4; PERLÈS, 2004, 221, 223; SÉFÉRIADÈS, 2009, 181.

¹¹² Za Vlasac, kao mogući najraniji primjer proširenosti *spondylusa* u Podunavlju: BORIĆ, 2006, 23.

¹¹³ SÉFÉRIADÈS, 1995, 89.

¹¹⁴ Također, i u Hoca Çeşme, gdje su velike količine školjaka bile raspoređene po vrstama, izgleda ipak namijenjene ishrani. SÉFÉRIADÈS, 1995, 89.

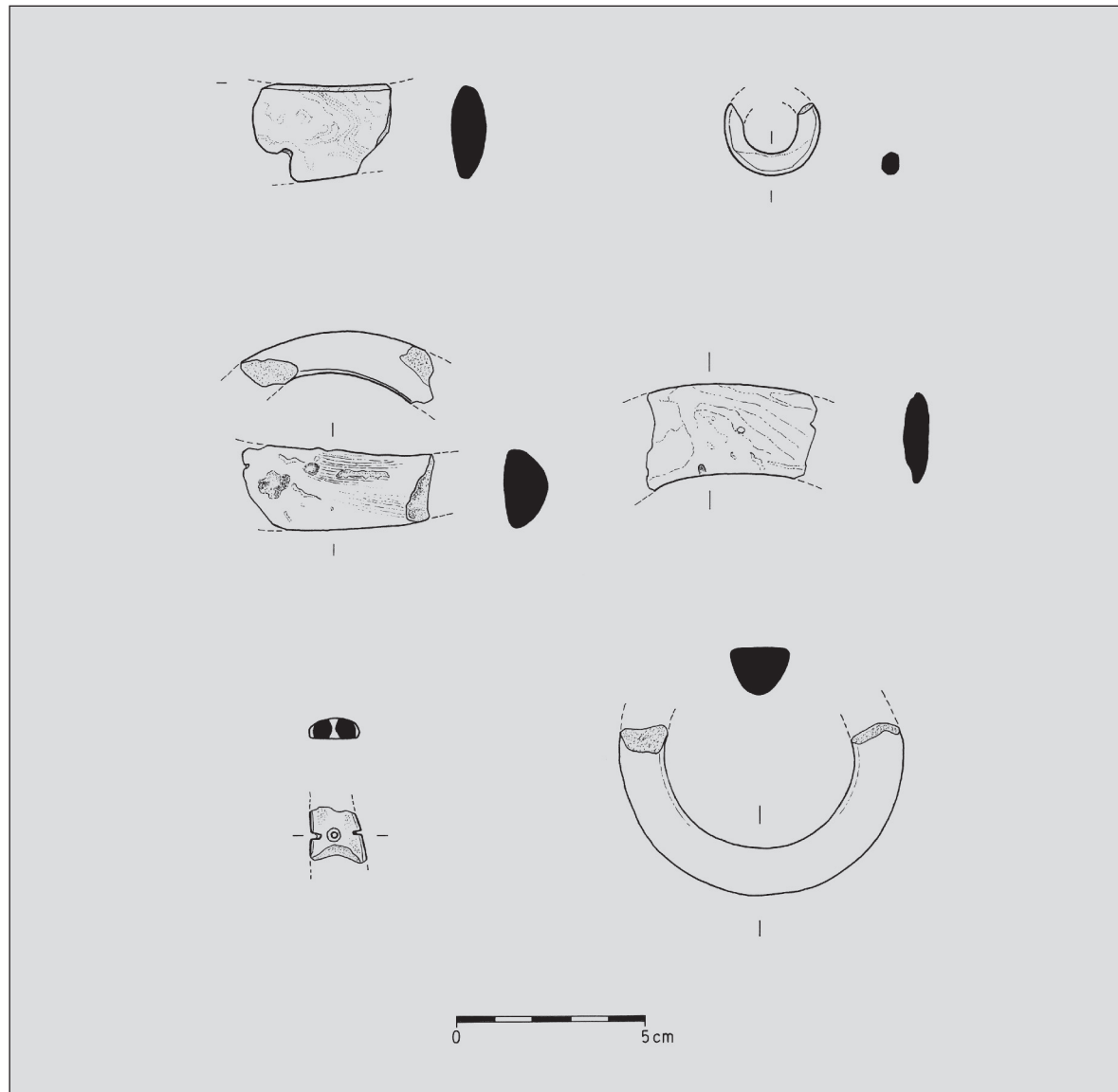
¹¹⁵ SÉFÉRIADÈS, 1995, 93 – 94.: 1995a, 234 – 235.

¹¹⁶ No, Crno More, kao jedno od izvorišta *spondylus*-sirovine nije u potpunosti odbačeno. Usp. DIMITRIJEVIĆ-TRIPKOVIĆ, 2006, 247.

¹¹⁷ MÜLLER, 2007, 92 – 94; BORRELLO-MICHELI, 2005, 72.; BORIĆ, 2000, 13; KOMŠO, 2007, 37; SÉFÉRIADÈS 2009, 181.

¹¹⁸ MÜLLER, 2007, 92 – 94.

Slika 19 Benkovac – Barice: izrađevine od *spondylusa* i kamena glačana narukvica, Zavičajni muzej, Benkovac, (Crtež: Z. Bakić, 2012.)

Iako je nedvojbeno da se *spondylus* obrađivao u istočnojadranskim neolitičkim kulturama, te da će budućim iskapanjima količina *spondylus*-nakita ovdje porasti, za sada je ipak nepoznata prava uloga istočnojadranskog *spondylusa* u širem europskom kontekstu. Koliko se u unutrašnjost izvezio obrađeni, a koliko pak neobrađeni (sirovina), odnosno, djelomično ili pak početno obrađen *spondylus* i, napokon, koji su bili stvarni prostorni dosezi (Balkan Podunavlje, Alpe) ovog izvoza. Još su nedefinirani ne samo putovi i načini razmjene, već je nedorečeno i vrijeme njegove prve obrade te sve njegove funkcije u religiji i društvu u istočnim jadranskim zajednicama.

Oдавno se misli da se s ovog područja već od starijeg neolitika, Neretvom i drugim rijekama, kopitnjak izvezio u Bosnu i dublje u zaleđe,¹¹⁹ zatim u sopotsku i lengyelsku kulturu, kao sirovina ili pak obrađen (?). Na tom putu i danas je značajno starčevačko Obre I,¹²⁰

posebno pak butmirsko Obre II s brojnim ostacima narukvica i različitih privjesaka (sl. 30) U ovom starčevačkom naselju nađen je samo primjerak poluobrađenog *spondylusa*, ali u prostorno prilično bliskom odnosu s obrednim mjestom, svojevrsnim humkom (dječji grob?).¹²¹

U vrijeme smilčićke-*impresso* kulture, u njezinom zaleđu (Obre I) poluobrađeni kopitnjak, dakle, već postoji, kao uostalom i u starčevačkoj kulturi na središnjem Balkanu. Iako je obrada kopitnjaka češća tek u vinčanskoj kulturi koja ima bogat izbor nakita od *spondylusa*, ali i drugih školjaka,¹²² u starčevačkoj kulturi (Starčevo – Grad), mada skromna, količina nakita od kopitnjaka (narukvice, diskovi)¹²³ ipak se koristi u vrijeme kada je nakit od različitih materijala količinski općenito skroman.

Iako je sirovina u Obre I, osobito Obre II, lako mogla stizati s Jadrana, pojedini obrađeni oblici kopitnjaka ovdje nisu jadranski. Nakit od *spondylusa* iz Obre II inter-

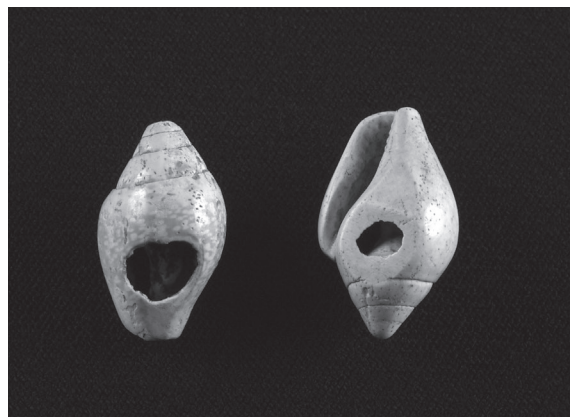
¹¹⁹NOVAK, 1959, 50; STIPČEVIĆ, 1962, 379; BENAC, 1971, 98 – 100; BATOVIĆ, 1979, 51.

¹²⁰BATOVIĆ, 1979, 513.

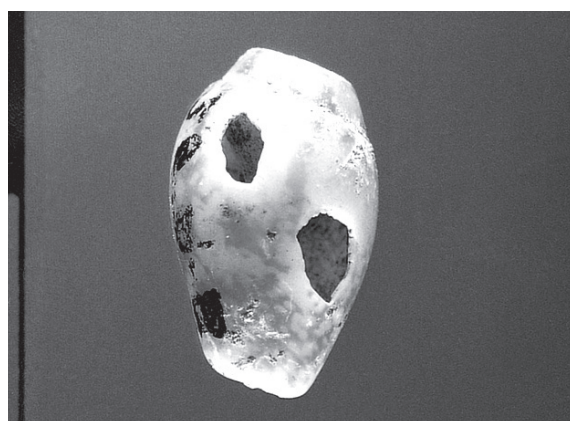
¹²¹BENAC, 1979, 375 – 376, 378.

¹²²DIMITRIJEVIĆ – TRIPKOVIĆ, 2002, 47 – 60; 2006, 237 – 252.

¹²³VITEZOVIĆ, 2011, 17 – 18, T 1/7-9, T II.

Slika 20. Benkovac – Barice: a) probušeni morski pužić *Columbella rustica*; b) kuglice od *spondylusa*, Zavičajni muzej, Benkovac (Snimio: M. Parica, 2012.)

Slika 21. Probušeni morski pužić *Columbella rustica*: a) *Arene Candide* (prema: R. Micheli, 2005.); b) Vela spila na Korčuli (prema: B. Čečuk – D. Radić, 2005.); c) Pečina Vlakno – Dugi otok (prema D. Vujević – M. Parica, 2011.)

pretiran je kao artefakt nastao u samom mjestu, obradom *spondylus*-sirovine s Jadrana, ali dobrim dijelom u podunavsko-srednjoeuropskom stilu.¹²⁴ Središnja Bosna oduvijek je prostor razgraničenja i kulturne sinteze Sredozemlja i unutrašnjosti (Balkana, Podunavlja), ipak, ovim jadransko-balkanskim putovima, kao i cijelim europskim prostorom, neobrađeni, poluobrađeni i obrađeni *spondylus* nije se širio samo osnovnim pravcima sjever-jug, već sigurno i brojnim "zaobilaznicama" u višeslojnoj mreži razmjene, uz posredovanje različitih zajednica.

Poput butmirskih oblika obrađenog kopitnjaka iz Obra II, i sjevernohrvatski, podunavski neolitički/eneolitički *spondylus* (Bapska, Vukovar, Sopot kod Vinko-

vaca, sl. 31 – 35, 37a) mnogim aspektima vezan je za tipologiju kopitnjaka u panonskom i srednjoeuropskom kulturnom krugu (Moravska, sl. 36;¹²⁵ Mađarska¹²⁶). Gradinsko naselje Sopot na Bosutu sustavno se istražuje, uz nekad ovdje nađen,¹²⁷ otkriven je i novi nakit od kopitnjaka.¹²⁸

Nalaz iz Bapske (Arheološki muzej u Zagrebu), u literaturi tek spomenut,¹²⁹ sadrži dio sastavljene narukvice s dvjema rupicama za spajanje (sl. 31). Nalazi iz triju eneolitičkih grobova iz Vukovara (Arheološki muzej u Zagrebu)¹³⁰ okupljaju bakreni nakit i *spondylus*, konkretno, u grobu 1/1901 s dijademom,¹³¹ sedam bakrenih predmeta i pet zrna od *spondylusa* (sl. 32b, 33).¹³² U grobu 2/1895, uz bakreni dio nakita posebno se ističe

¹²⁴ BENAC, 1971, 99.

¹²⁵ PODBORSKY, 1993, 92, sl. 48.

¹²⁶ KALICZ, 1980, sl. 23; ORAVECZ, 2003, 108-109; GAÁL, 2003, sl. 13.

¹²⁷ DIMITRIJEVIĆ, 1979, 267, 292.

¹²⁸ BALEN, 2006, 28 – 29.

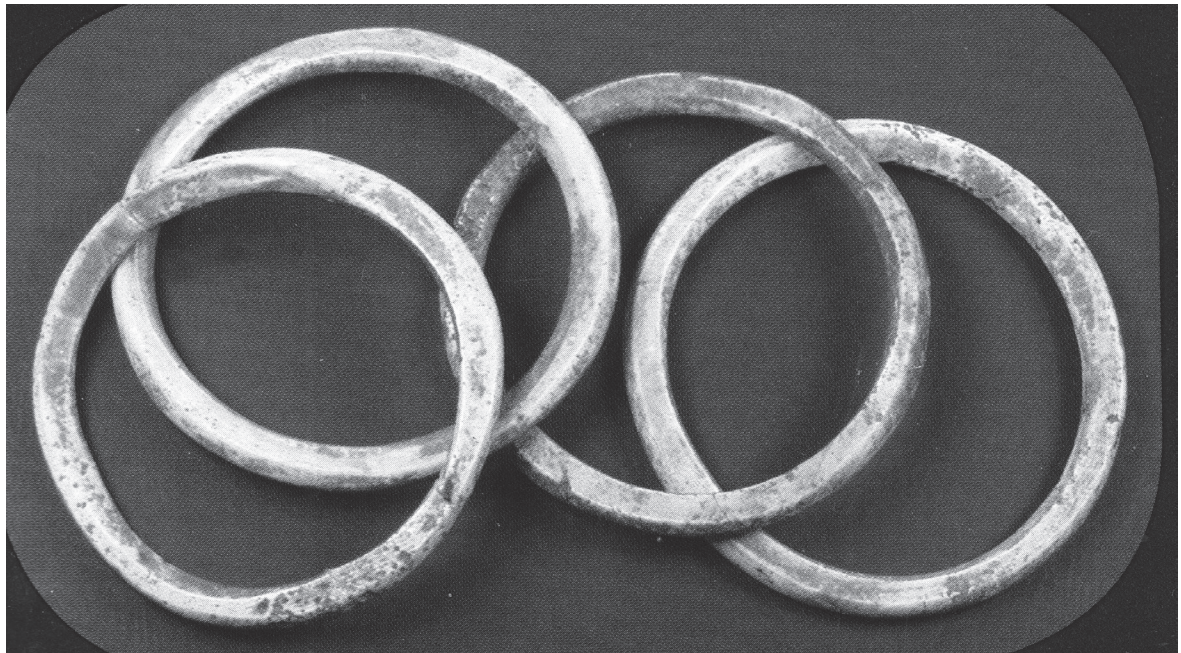
¹²⁹ BENAC, 1971, 98; DIMITRIJEVIĆ, 1979, 264 – 267; BALEN, 2006, sl. 31.

¹³⁰ BALEN, 2004a, 35, sl.28; BALEN LETUNIĆ – MIHELIĆ, 2004, 52, sl. 57.

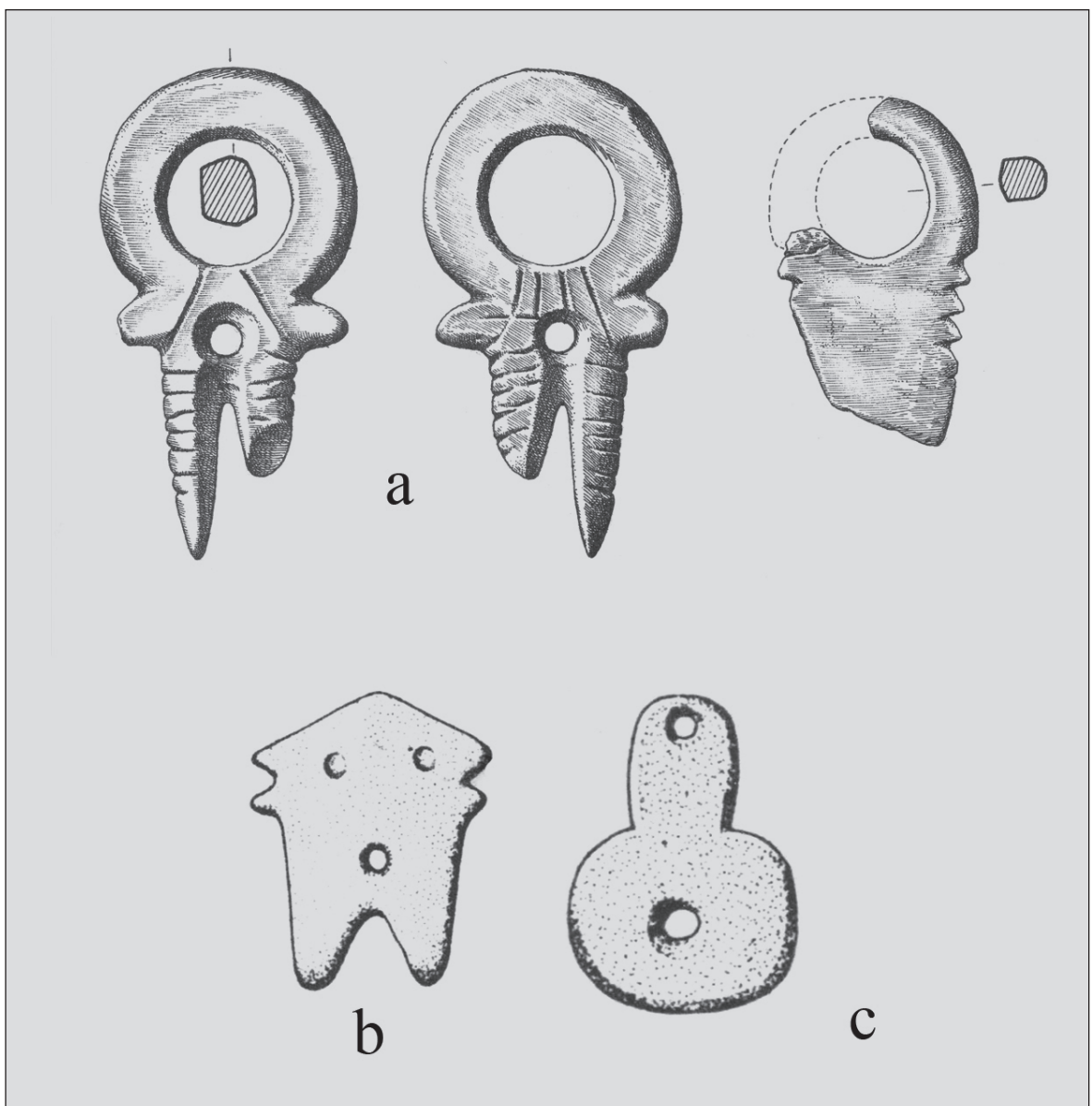
¹³¹ Usp. eneolitički pokop s dijademom. KALITZ, 1980, 69, sl. 44.

¹³² BRUNŠMID, 1902, 60 – 61, sl. 19.

Slika 22. Ražanac: narukvice od *spondylusa* (prema: J. Balen, 2006.)

Slika 23. a) Lepenski vir: antropomorfni privjesci (prema: Srejić, 1979.); b) Karanovo: antropomorfni privjesak; c) Dimini: kameni antropomorfni privjesak; (prema: H. Müller-Karpe, 1968.)

Slika 24. a) Danilo: kameni glačani privjesci (prema: Ž. Krnčević – M. Mendušić – I. Pedišić, 2000.); b) Valgrana (Cuneo): sjekirica-privjesak od glačanog kamena, kultura vasi a bocca quadrata, (prema: A. Pedrotti – M. Venturino Gambari, 2004.); c) Pombia (Novara): kameni glačani privjesak (prema: A. Pedrotti – M. Venturino Gambari, 2004.)

Slika 25. a) Kitsos, Atika: privjesak od *spondylusa* u obliku medvjedice (prema: L. Séfériadés, 2009.); b) Hamangia kultura: antropomorfni privjesak od *spondylusa* (prema: V. Voinea – G. Neagu – V. Radu, 2009.)

široka (6,3 cm) narukvica od *spondylusa*, (sl. 32a, 34)¹³³ koja oblikom nije potvrđena na istočnom Jadranu. Treći grob iz Vukovara 3/1902 sadrži nekoliko užih kolutastih narukvica od kopitnjaka¹³⁴ (sl. 35).

Nepoznati na istočnom Jadranu privjesci s dvije rupice bilo od neznatno (Frignicourt: sl. 40a)¹³⁵ ili cjelovito obrađenog *spondylusa*, u više inačica, svojina su velikog dijela kontinentalne Europe (sl. 36) od starijeg neolitika nadalje (Vinča – Belo Brdo¹³⁶). U najstarijem neolitiku Grčke, te kasnije (Dimini), ovakvi kružni oblici s dvije rupice ili udubljenja izrađuju se od glačanog kamena (sl. 39a).¹³⁷ Obradeni (glačani) privjesci tog tipa od *spondylusa* iz mlađeg neolitika u Obrima II, s polukružnom osnovicom, "najprivlačniji objekti u naselju"¹³⁸ (sl. 30), formalno su bliski približno istovremenim neznatno obrađenim *spondylusima* s dvije rupice iz Sopota kod Vinkovaca (sl. 37a),¹³⁹ nalazištu sopotske culture. Sličniji su tipu potpuno obrađenog, tj. glačanog *spondylus*-privjeska poput sopotskog primjerka iz Bapske,¹⁴⁰ doduše, s nešto oštrije oblikovanom osnovicom (sl. 31), ali i mnogim drugima po srednjoj Europi, koji su često vremenski i raniji, npr. u moravskoj kulturi linearne keramike¹⁴¹ (sl. 36). Ovi diskasti privjesci od kopitnjaka s rupicama ponekad su se oponašali u pečenoj

glini u različitim neolitičkim zajednicama (sl. 37b),¹⁴² a u eneolitiku i u zlatu (sl. 38a) (u kulturama Mađarske: Tiszapolgár, Bodrogresztúr)¹⁴³ ili pak u drugim metalima i materijalima, u kamenu, glini, bakru, itd. (tip Stollhof: Moravska: sl. 37c – d).¹⁴⁴

O omiljenosti kruga u neolitiku govore i neki diskasti privjesci, izvedeni u različitim materijalima, u različitim kulturama, koji ponekad nose, poput prikaza na *spondylusu* iz Mostonge (Vojvodina), složene likovne kompozicije, geometrijske (Obre II)¹⁴⁵ ili pak one figuralne (mitograme?).¹⁴⁶

U neolitičkom likovno-religijskom senzibilitetu sve se može svesti na kružne, ovalne (i spiralne) motive: trbuh/utroba, lice, steatopigne tjelesne mase te, napokon, sveukupno, sažeto prikazano žensko tijelo u ikonografski drastičnoj žabljoj pozi rađanja (sl. 39b).¹⁴⁷

Krug i kuglasta voluminoznost posebno su, dakle, izražajni kod dviju ključnih neolitičkih likovno-religijskih tema, kao što su (uz nezaobilaznu životinju) antropomorfni lik (žena) i posuda. Ženski/antropomorfni lik i posudu primarno povezuje element šupljine/utroba. Zajednička im je simbolika misterioznog mjesta "velike mijene", koja vodi pretvorbi, rodnosti i vitalnosti, te s tim u vezi, očita praktična, obredna funkcija šupljine/

¹³³ U ovom grobu Brunšmid spominje i nekoliko brončanih karika. BRUNŠMID, 1902, 63, sl. 20.

¹³⁴ BRUNŠMID, 1902, 64, sl. 2.

¹³⁵ MÜLLER-KARPE, 1968, T 275/25.

¹³⁶ DIMITRIJEVIĆ – TRIPKOVIĆ, 2006, sl. 7/1.

¹³⁷ MÜLLER – KARPE, 1968, T 134/10, 11; PERLÈS, 2004, 268, sl. 12.5.

¹³⁸ BENAC, 1971, 98.

¹³⁹ DIMITRIJEVIĆ, 1968, 47, T XVI/1, T XX; 1979, 292, bilj. 80, T XLIX/5.

¹⁴⁰ BALEN, 2006, 31.

¹⁴¹ PODBORSKY, 1993, 76, 92 – 93, sl. 48.

¹⁴² PODBORSKY, 1993, 94, sl. 49/22.

¹⁴³ MARIJANOVIĆ, 1980, 29 – 33, sl. 4;

KALICZ, 1980, sl. 61 – 62.

¹⁴⁴ PAVELČÍK, 1993, 186 – 188, 190, sl. 114/4-6, 12 – 18.

¹⁴⁵ BENAC, 1979, T LXI/6.

¹⁴⁶ MÜLLER – KARPE, 1968, T 165 A/1; SÉFÉRIADÉS, 1995a, 255, sl. 23.

¹⁴⁷ PERLÈS, 2004, 267 – 268, sl. 12.5.

Slika 26. Kleinhadersdorf, gr. 81 (Austria), (prema: J. Müller, 2004.)

Slika 27. Mórógy, lendelski pokop djevojčice sa *spondylus*-narukvicama (prema: I. Zalai-Gaál, 2003.)

utrobe brojnih neolitičkih antropomorfnih i zoomorfnih recipijenata.

Simbolično spajanje i jednačenje ljudskog lika/lica i posude (ali i životinje i posude) opsesivna je likovno-religijska tema neolitičkog čovjeka.¹⁴⁸ Posuda i antropomorfan (i životinski lik¹⁴⁹) fizički su jedno isto. Često se cijela antropomorfna (božanska?) figura, osobito njezina glava ili pak samo plošno predočeno lice, apliciraju na recipijent, posebno u Karpatskoj kotlini,¹⁵⁰ ali i drugdje. Također, pojedini keramički prikazi glave/lica nose se kao privjesci s dvije rupice,¹⁵¹ slično podunavsko-srednjoeuropskim *spondylus*-privjescima s dvije rupice, koji su se izvorno vješali o vrpce.

Ne asocira li na antropomorfno i sam neobrađen *spondylus*, odnosno školjka, pogotovo ona (obrađena) s dvjema probušenim rupicama? Ta nedvojbeno asocijacija (sl. 37a; 40b) često može biti slučajna zahvaljujući prirodnom izgledu *spondylusa*, ali je sigurno bila i namjerno, likovno provocirana.

Stanovita antropomorfnost ovalnih privjesaka od *spondylusa* i svih onih koji su ih u neolitiku i eneolitiku oponašali (sl. 37b), može se dokazivati činjenicom

da je, u neolitičkoj okrenutost motivu kruga, krugom nedvojbeno predočavano antropomorfno biće, što se u određenoj mjeri prenijelo i u eneolitičko doba¹⁵² (sl. 38). Upravo eneolitičko oblikovanje antropomorfnih kružnih privjesaka Europe, zlatnih i drugih, mada stanovitost nastavlja neolitičku apstraktnost, ponekim svojim ikonografskim, nesumnjivo antropomorfnim detaljem (dojke, pupak, sl.38 b,c), ubačenim u apstraktnost kružnog koncepta, upućuje na vjerojatnu antropomorfnost i neolitičkih/eneolitičkih ovalnih privjesaka od *spondylusa* (sl. 30, 36, 37a), koji su im, između ostalih, ponekad bili i formalni i sadržajni uzor.¹⁵³

U mnogim kulturno-vremenskim isječcima prapovijesti antropomorfni lik i koncept prati i sadržajno upotpunjuje upravo školjka, primarno u pogrebnom kontekstu, od paleolitika¹⁵⁴ do željeznog doba na Sredozemlju i drugdje. U svom najprirodnijem ambijentu školjka, koja na Sredozemlju uglavnom nije „egzotična“, kroz paleolitik i neolitik, i kasnije, pomaže u otkrivanju i oblikovanju Svetoga i Lijepoga. Sredozemlje je jedno od ključnih početnih prostora „susreta“ školjke i ukrasjenog, nakićenog čovjeka, osobito pokojnika koji, dakle, od početka ima neku viziju Reda, tj. Kozmosa. Jer, biti nakićen i posjedovati nakit nije znak paleolitičkog niti neolitičkog društvenog „prestiza“. Biti nakitom urešen znači biti uređen, poput Kozmosa¹⁵⁵, znači biti Lijep, tj. plodan poput Prirode/božanstva. Nakit i kicjenje, idu s potrebom definiranja čovjekovog mjesta u Prirodi, što implicira postojanje sklada, a to je pretpostavka Kozmosa.

I sam prirodni svodoliki oblik velikog *spondylusa*, iznutra bijelog, izvana ponekad naglašeno crvenkastog (!), te mnoge izrađevine od njega, koje su i same determinirane njegovim ovalom i koje na svom bjelilu imaju prirodne crvenkaste ostatke, izravno korespondiraju s

¹⁴⁸ MÜLLER-KARPE, 1968; T 165/g, T 173A/1, T 223/1 – 5,13; BÁNFFY-GOLDMAN, 2003, 115, sl. 20 – 21.

¹⁴⁹ MÜLLER – KARPE, 1968, T 223/18-19.

¹⁵⁰ KALICZ, 1980, 34, sl. 22.

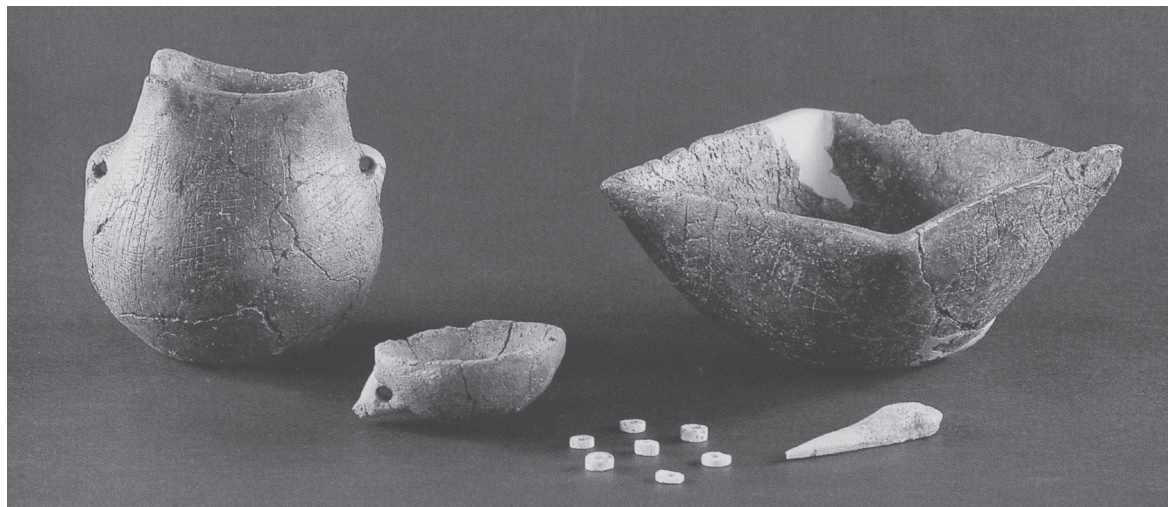
¹⁵¹ KALICZ, 1980, 38, sl.23.

¹⁵² BRUKNER, 1974, 345.

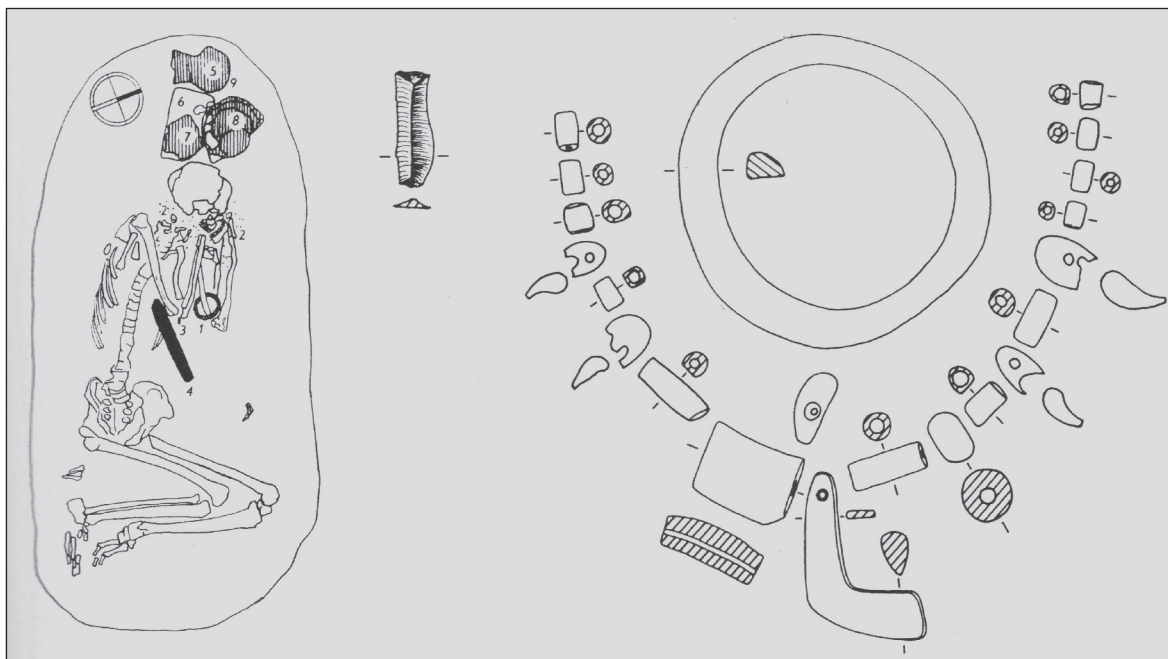
¹⁵³ MARIJANOVIĆ, 1980, 30 – 31, sl. 4.

¹⁵⁴ GRIMALDI, 2004, 81, sl. 6.

¹⁵⁵ KUKOČ, 2010, 135.

Slika 28. Nekropola La Vela, gr. 3, Trento, izbor građe (prema: A. Pedrotti – M. Venturino Gambari, 2004.)

Slika 29. Vedrovica (Moravska), grob s nakitom od *spondylusa* (izbor priloga): kultura linearne keramike (prema: V. Podborsky, 2003.)

neolitičkim likovno-religijskim senzibilitetom. Izgled kopitnjaka, u obliku kruga, svojevrsne kupole, dakle, obzora/neba, idealan je za prijenos „poruka“ (mitograma?), za asocijacije o Svijetu, za oslikavanje pojma zatvorenosti (i beskrajnosti?), dovršenosti, središnosti. Čak i u najjednostavnijoj predodžbi Kozmosa, u kojoj neolitički čovjek sigurno nije bio njegovo središte i mjerilo stvari, imanentna je misao o čovjekovom položaju u Njemu. Jer, Kozmos uvijek primarno govori o čovjeku. Dakle, ne samo svojom svodolikom bijelo-crvenkastom lupinom, koja postaje nakit, već i svojom pripadnošću simbolici školjke, točnije vode (i dalekog Oceana, koji je početak, kraj i onkraj), *spondylus* lako ulazi u sferu „univerzalne“ neolitičke simbolike bezgranične plodnosti, što je sigurno bitno pridonijelo njegovoj europskoj rasprostranjenosti, osobito u kultu mrtvih. Svojom prirodnom i simboličkom vezom s vodom/Oceanom,

školjka *spondylus* izravno ulazi u božansku sferu. Kao dio božanskih i plodonosnih voda gdje se obično skriva besmrtnost, ona načelno osobito u grobu, naslućuje neke druge mogućnosti.

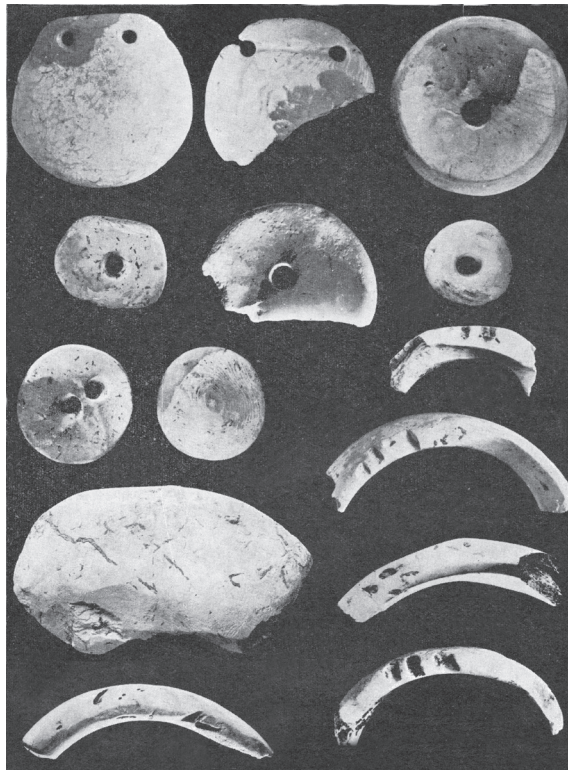
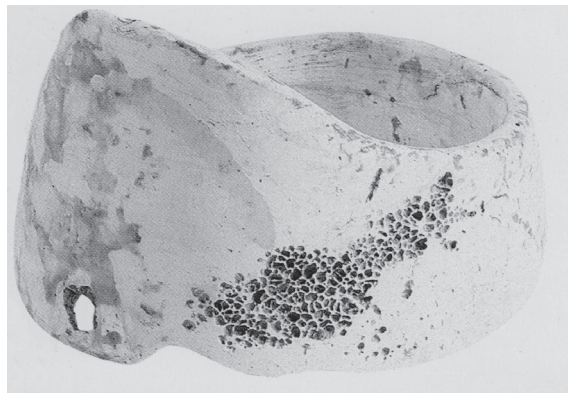
Uz nepoznat jadranski udjel, nedorečen je udjel egejskog svijeta i njegovog *spondylusa* u oblikovanju kontinentalnog *spondylus*-fenomena, uključujući i obližnje panonske kulture, gdje je *spondylus* bio omiljen. Mnoge su nepoznanice i u vezi sa *spondylusom* na Apeninskom poluotoku¹⁵⁶ jer, nisu brojni indikativni nalazi, osobito iz ranog neolitika.¹⁵⁷ Ali, u srednjem neolitiku, u kulturi vasi *di bocca quadrata*, kada su pokopi općenito češći, oni sa školjkama u sjevernoj Italiji obično prate pokojnice.¹⁵⁸ I *spondylus* se tu javlja tek u srednjem neolitiku i to primarno u Trentu, primarno u pokopima žena. U Emiliji je, međutim, rijedak i nadomješten *Dentaliumom*.¹⁵⁹ Ova regionalna različitost u odabiru nakitnog

¹⁵⁶ BORRELLO-MICHELI, 2005, 74 – 75, sl. 3.

¹⁵⁷ Iako se, kopitnjak pojavljuje u sjevernoj Italiji već u ranom, impress-neolitiku (Ligurija), samo je nekoliko pokopa (s različitim školjkama) iz toga doba na ovom prostoru. MICHELI, 2005, 60, 62, 66; BORRELLO – MICHELI, 2005, 74. Za kulturu linearne keramike u Toscani: MICHELI, 2005, 64. Sjeverna Italija dugotrajno koristi nakit od različitih školjaka. Kroz eneolitik ona tvori nakit i bogato odijelo (plašt) umrloga, osobito u nekim pokopima kulture Remedello, te u kulturi zvonolikih pehara; koristi se i u terramare-svijetu. BORRELLO, 2005, 30 – 33. Također, u željezno doba, kada i na Jadranu (Picenum, Liburni) školjka i nadalje postoji kao likovni motiv i simbol. KUKOČ, 2010, 123.

¹⁵⁸ MICHELI, 2005, 65.

¹⁵⁹ MICHELI, 2005, 65.

Slika 30. Obre II: izrađevine od *spondylusa* (prema: A. Benac, 1971.)Slika 31. Bapska: nakit od *spondylusa* (prema: J. Balen, 2006.)Slika 32. Vukovar: a) gr. 2/1895: narukvica od *spondylusa*, (prema: D. Balen Letunić – S. Mihelić, 2004.); b) gr. 1/1901., (prema: J. Balen, 2004.)

materijala objašnjava se prirodnim položajem relevantnih sirovina, konkretno, ležištima steatita i fosilnih školjaka u toskansko-emilijanskim Apeninima, te u slučaju *spondylusa* Trenta, između ostalog, upravo mogućnošću razmjene s kulturama istočnog Jadrana, ali i s udaljenim prekoalpskim prostorima srednje Europe.¹⁶⁰ Kopitnjak, relativno dobro zastupljen u alpskom svijetu, vjerojatno je stizao (i) s Jadrana, možda i preko Istre.¹⁶¹

Na Istočnom Jadranu, premda moguća, obrada kopitnjaka već u starijem neolitiku, za sada, u nedostatku indikativnih nalaza (pokop, naseobinski stratum), ne može se dokazati. U starijem neolitiku na istočnom Jadranu izrađevine, posebno one nakitne, od kamena (sl. 9c), kosti i različitih školjaka, općenito su rijetke.¹⁶² Postaju češće od srednjeg neolitika, uključujući i *spondylus*. Tada u sjevernoj Dalmaciji, ali i drugdje,

uz kameni (sl. 2a – b; 14; 19f; 24a) i koštani, prevlada nakit od školjaka.¹⁶³

U stratigrafski višeslojnim neolitičkim nalazištima, kao što je Smilčić, *spondylus* se obrađuje u srednjem i kasnom neolitiku (sl. 8a – d).¹⁶⁴ Najstarije druge školjke (*Cardium*, *Venus SA*) s probušenom rupicom u Smilčiću ipak potječu iz (druge faze) *impresso*-kulture.¹⁶⁵ Ali, zato u starijem neolitiku školjka ukrašava posudu (sl.15), koja sasvim sigurno nije zadovoljavala samo potrebe *homo economicusa*. Ona je bila sredstvo oblikovanja i ključni motiv keramičkog *impresso*-stila, stoga, i bitni element kulturnog identiteta.

Kako je *spondylus* iz Benkovca – Barice (sl. 17; 18; 19a – e; 20b) nađen s ostacima *impresso* (sl. 15) i daniške kulture (sl. 16), ali bez izvornog konteksta, nepoznato je je li on ovdje pripadao i starijem neolitiku. U prvim iskapanjima ovog nalazišta iz 2012. g. obrađeni

¹⁶⁰ MICHELL, 2005, 64 – 65.

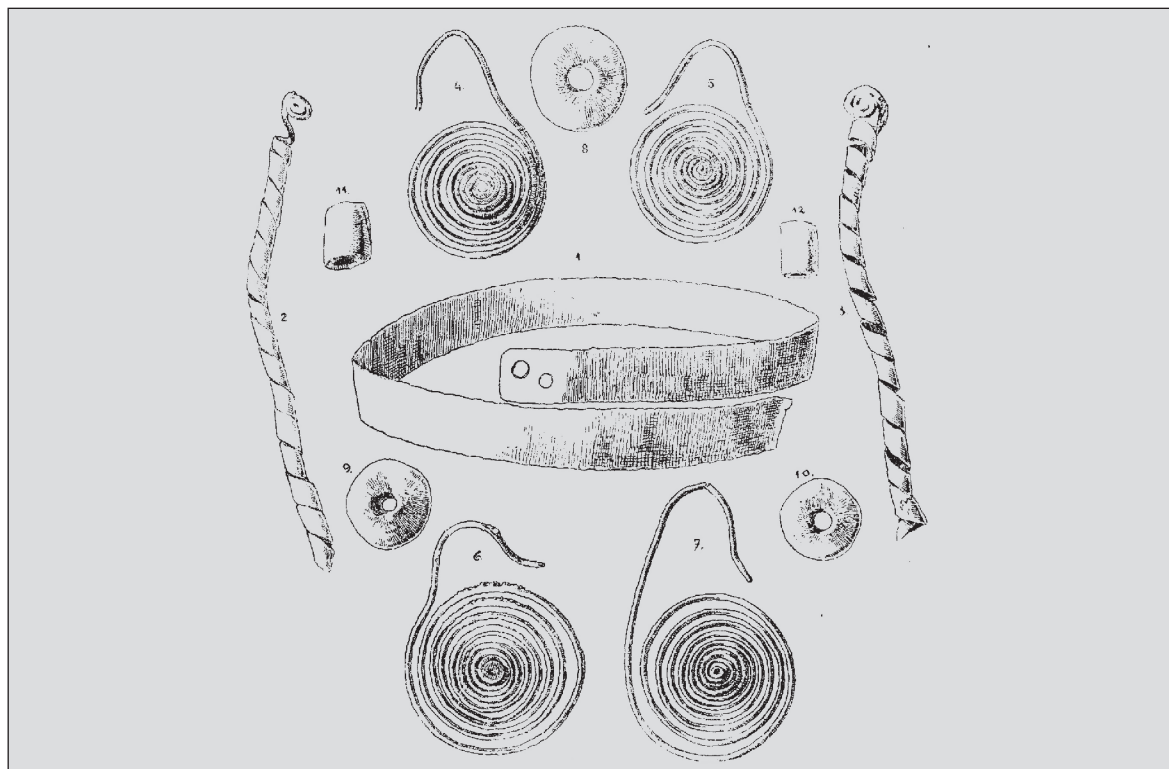
¹⁶¹ KOMŠO, 2007, 38. O mogućoj ulozi Istre već u paleolitičkoj europskoj razmjeni školjkama: JANKOVIĆ, 2006, 17.

¹⁶² BATOVIĆ, 1979, 496.

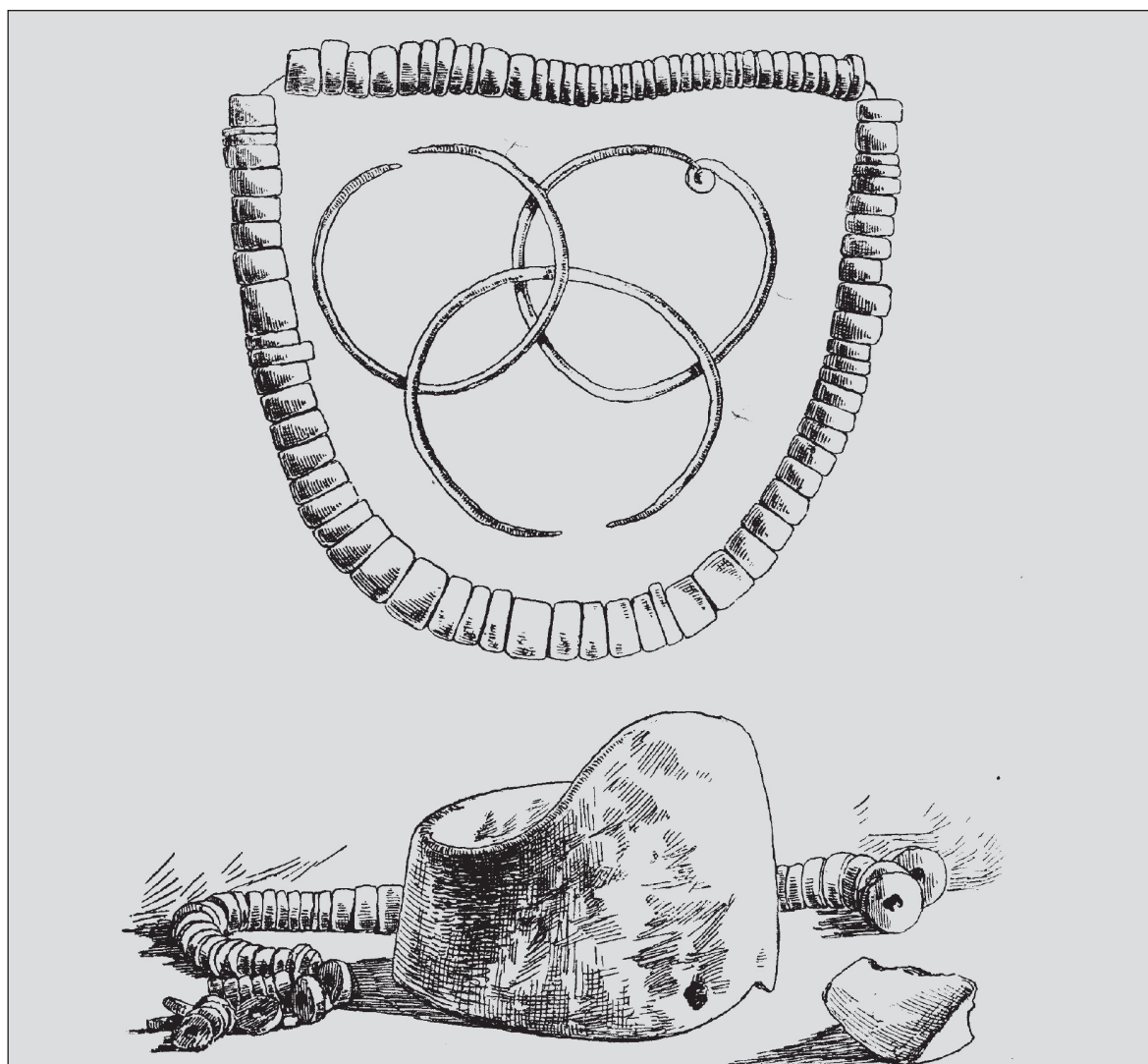
¹⁶³ BATOVIĆ, 1981, 9.

¹⁶⁴ BATOVIĆ, 1981, 90, sl. 1/4, 10, 14.

¹⁶⁵ BATOVIĆ, 1979, 498: 1981, 8., sl.1/1 – 2.

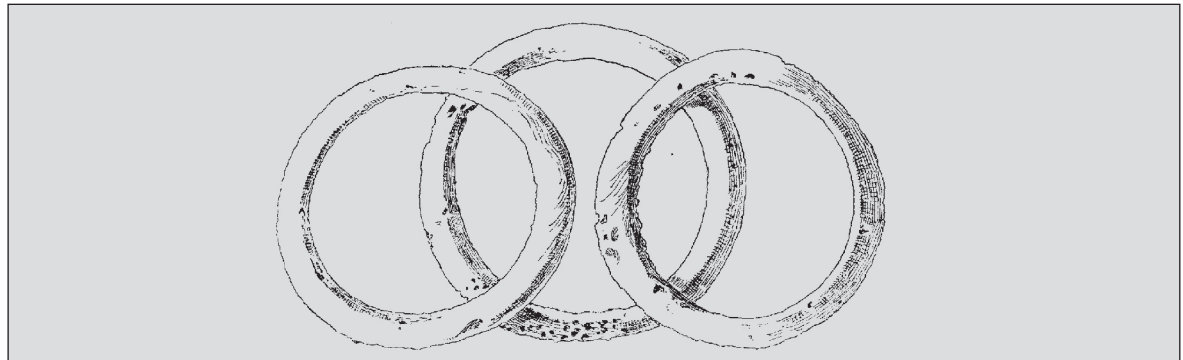

Slika 33. Vukovar: grob 1/1901.,
(prema: J. Brunšmid, 1902.)

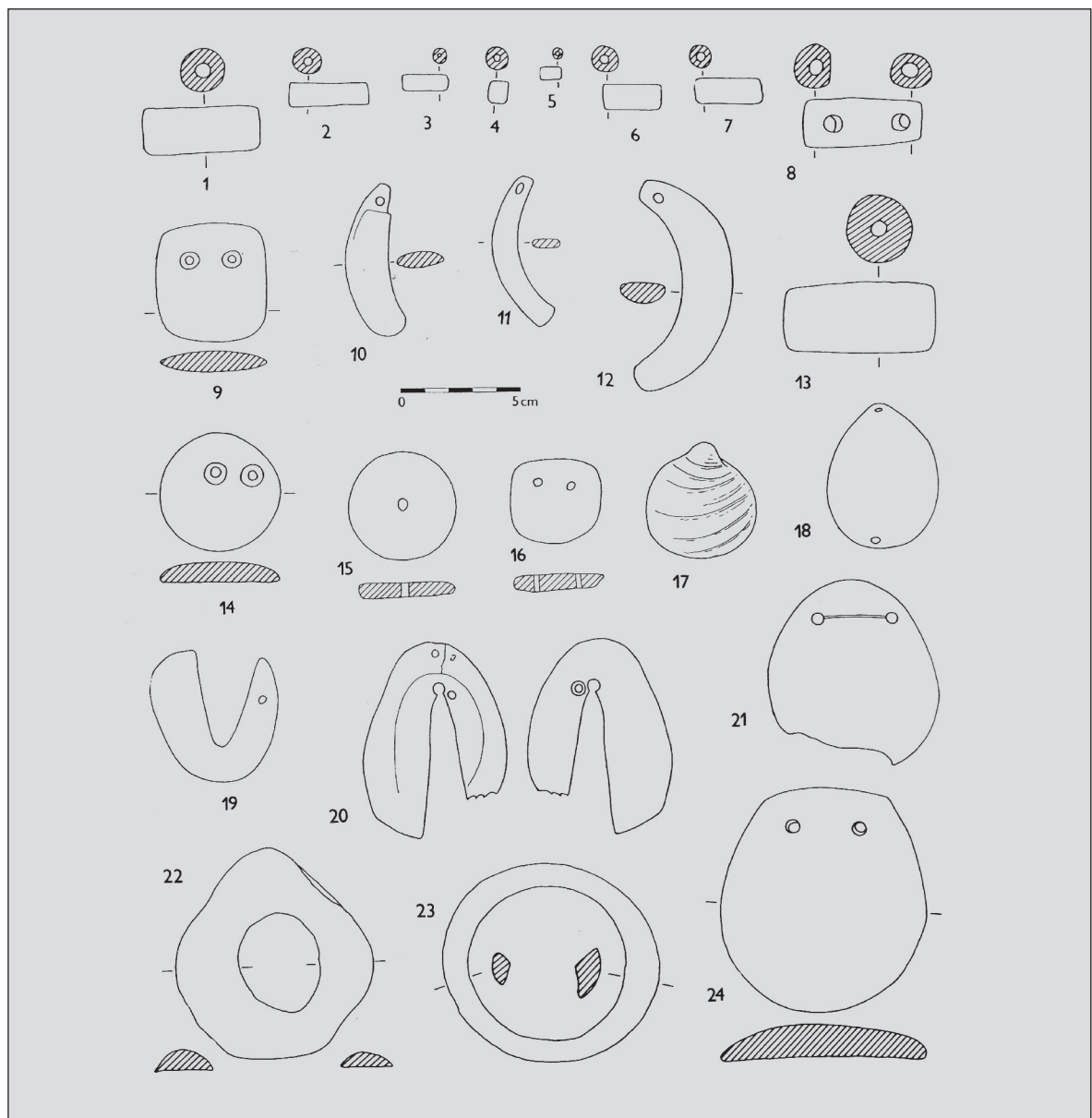

Slika 34. Vukovar: grob 2/1895.,
(prema: J. Brunšmid, 1902.)

Slika 35. Vukovar : grob 3/1901.,
(prema: J. Brunšmid, 1902.)

Slika 36. Tipologija nakita od
spondylusa: kultura linerane
keramike, Moravska,
(prema: V. Podborsky, 2003.)

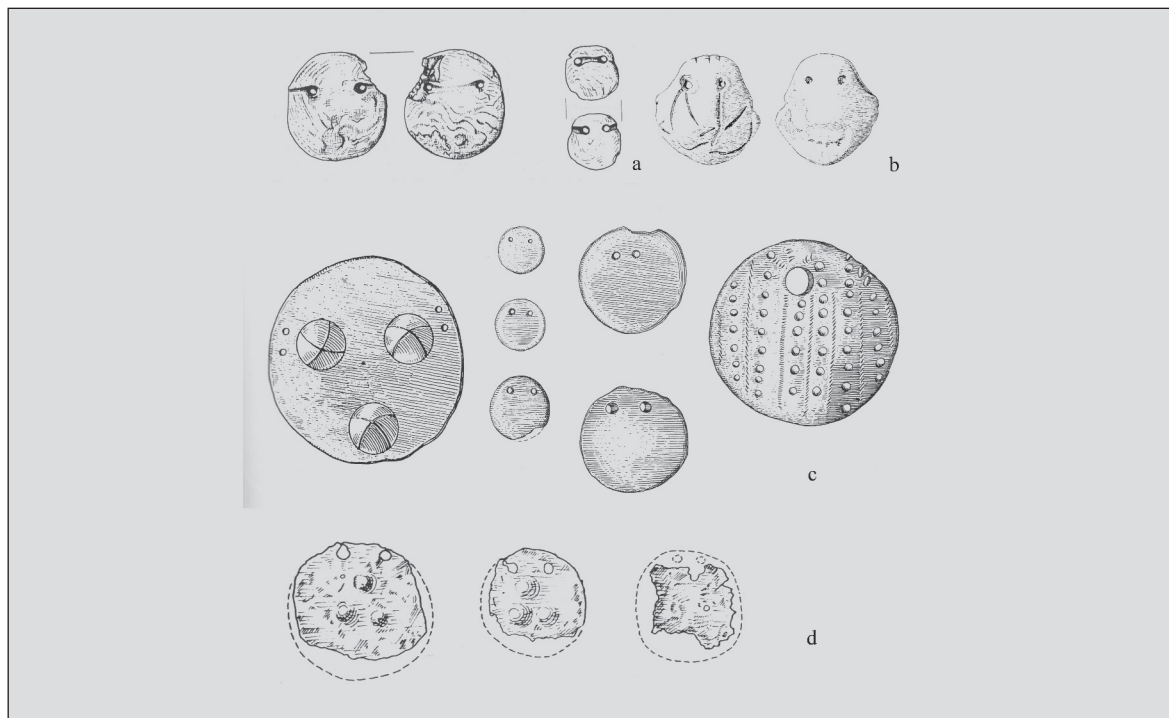
spondylus je nađen samo u kontekstu srednjeg neolitika.¹⁶⁶ Na kraju, ostaje (neobjavljena) narukvica od *spondylusa* iz Kopačine na Braču (sl. 11a), podrijetlom iz epipaleolitičkog/mezolitičkog kulturnog konteksta. Ona bi mogla pripadati najstarijoj izrađevini od koptnjaka na (istočnom) Jadranu. Na Sredozemlju su zabilježeni stanoviti tragovi obrađivanja *Spondylusa*

sp., možda upravo *spondylus gaederopusa*, već u orinjasijenu.¹⁶⁷

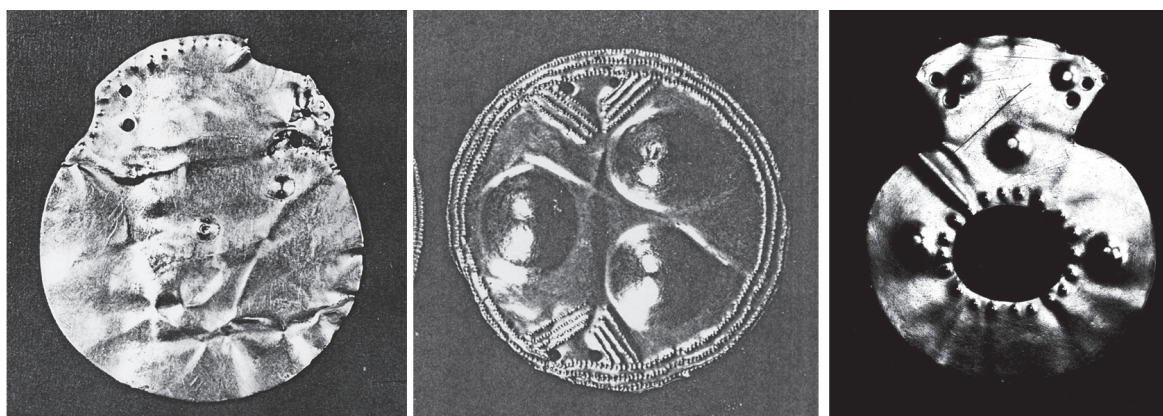
Nedostatak arheoloških podataka o oblikovanju *spondylusa* u starijem neolitiku na istočnom Jadranu ne opovrgava u to vrijeme mogućnost izvoza istočnojadranske *spondylus*-sirovine u unutrašnjost, u kontekstu sveukupnih kulturnih odnosa Jadran – sjeve-

¹⁶⁶ Prema usmenim podacima B. Marijanovića.

¹⁶⁷ ARRIZABALAGA – ÁLVAREZ FERNÁNDEZ-IRIARTE, 2011, 13, sl. 2.

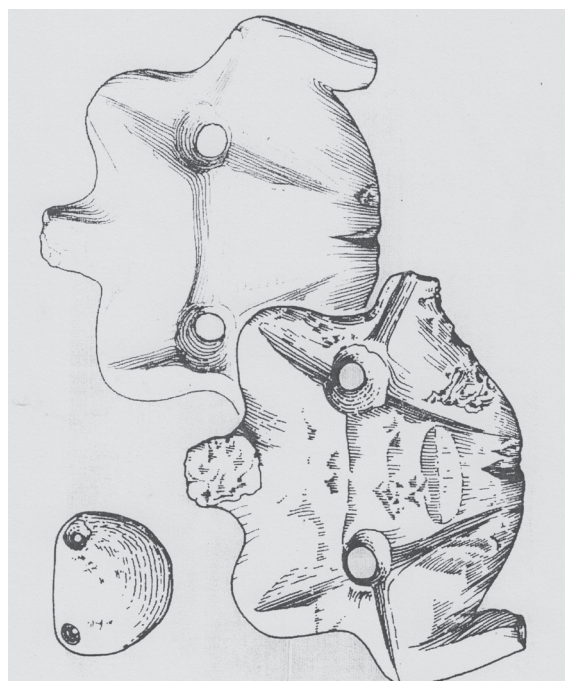
Slika 37. a) Sopot: privjesci od *spondylusa* (prema: S. Dimitrijević, 1968.; b) diskasti glinei neolitički privjesci iz Moravske: kultura linearne keramike (prema: V. Podborsky, 2003.); c – d) Eneolitički metalni i glinei privjesci u obliku diska, Moravska, (prema: J. Pavelčik, 2003.)

Slika 38. a – b) Eneolitički zlatni antropomorfni privjesci (prema: N. Kalicz, 1980.); c) Zlatni antropomorfni privjesak iz Progara (Vojvodina).

rozapadni Balkan – Srednja Europa – Egeja. Jer, na Jadranu, u Egeji i na Apeninskom poluotoku već u ranom neolitiku neobrađeni *spondylus* je uvelike prisutan. Činjenica da različite probušene školjke (npr. *Glycymeris*)¹⁶⁸ i pužići na Jadranu pripadaju paleolitičkom i mezolitičkom razdoblju, podupire tezu o određenoj obradi *spondylusa* od starijeg neolitika.¹⁶⁹

Ne postoji univerzalni model koji bi na europskoj razini “bez ostatka” objasnio *spondylus*-fenomen. Šireći se, školjka *spondylus* povezuje pojedinačne, posebne kulture, u kojima je primarno funkcionirala, uvijek osebujno, u religiji i društvu. Ali, istovremeno školjka *spondylus* ulazi u sastav “zajedništva” epohe, gdje je pak funkcionirala na drugoj kulturnoj ravni. Zato se europski *spondylus*-fenomen ne može objašnjavati jednom teorijom (“egzotičnosti”, “razmjene” ili pak u arheologiji izbanaliziranim, pseudosociološkijskim modelom “društvenog prestiža”). Ipak postoji stano-

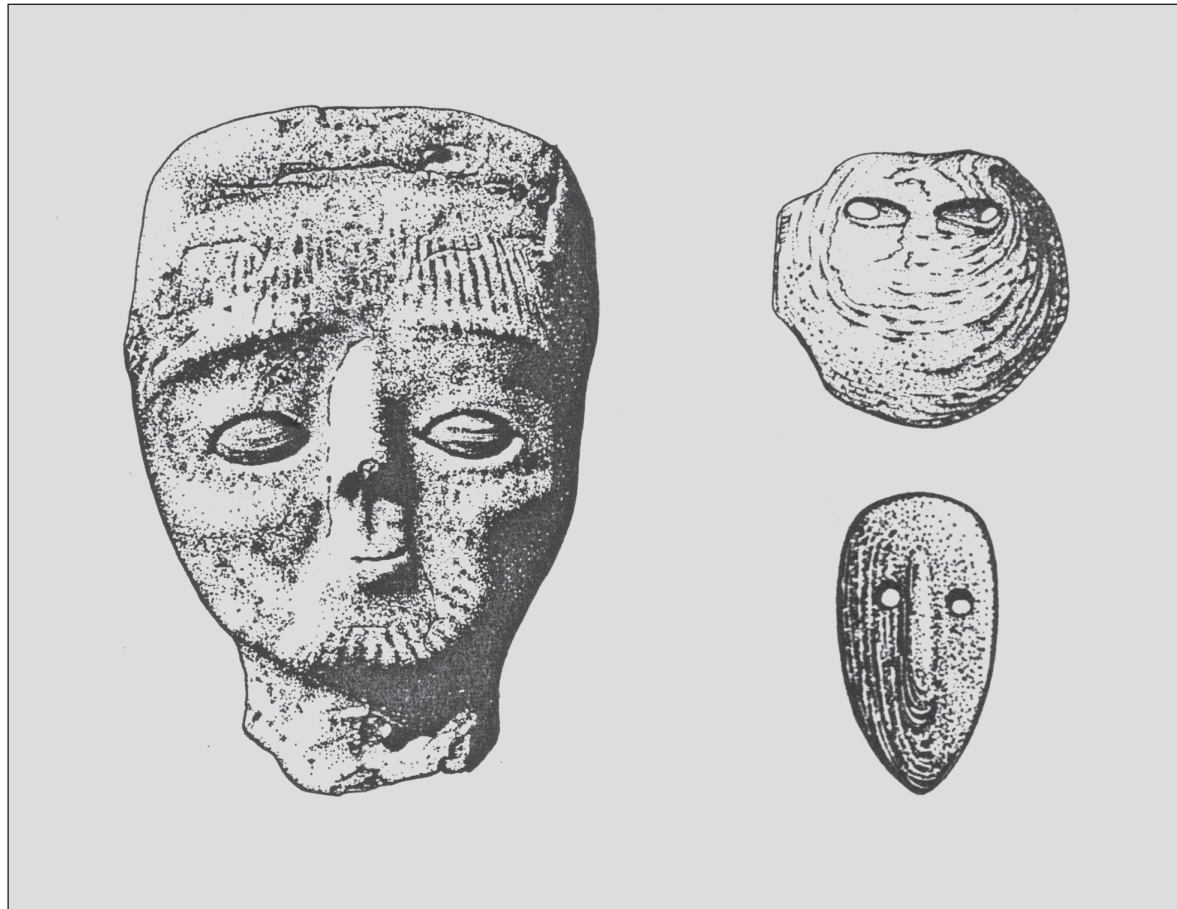

Slika 39. Achilleion: a) glačani kameni privjesak; b) antropomorfna figura (prema: C. Perlés, 2004.)

¹⁶⁸ VUJEVIĆ-PARICA, 2011, 27, sl. 4.

¹⁶⁹ BATOVIĆ, 1979, 498.

Slika 40. a) Jerihon: antropomorfna glinena skulptura; b) Frignicourt: *spondylus*-privjesak s dvije rupice; c) Jerihon: koštani ljudski lik (prema: H. Müller-Karpe, 1968.)

vito “zajedničko” i “univerzalno” u sveukupnom europskom *spondylusu*, što može pripadati samo sferi simbolike. Konkretno, određeni splet i sustav simbola (školjka, voda) koji je, u svojoj promjenjivosti, ali i trajnosti u vremenu, dobro korespondirao s općeu-

ropskim, i znatno širim, neolitičkim pojmovima i konceptima Lijepog (nakit/kozmos) i Svetog (božanskog) koje osigurava ključni ideal –Plodnost, ali uvijek u konkretnom društvenom kontekstu.

LITERATURA

- ARRIZABALAGA, Á., - ÁLVAREZ - FERNÁNDEZ, E., - IRIARTE, M.-J., 2011 *Spondylus* sp. at Lezetxiki cave (Basque Country, Spain), First evidence of its use in symbolic behaviour during the Aurignacian in Europe, *Spondylus in Prehistory, New data and approaches, Contribution to the archaeology of shell technologies*, (ed. F. Ifantidis; M. Nikolaidou), BAR International Series 2216, 11 – 16.
- BALEN, J., 2004. Kameno doba, Pretpovijesna zbirka, Arheološki muzej u Zagrebu, Vodič, Zagreb, 17 – 32.
- BALEN, J., 2004a. Bakreno doba, Pretpovijesna zbirka, Arheološki muzej u Zagrebu, Vodič, Zagreb, 35 – 47.
- BALEN, J., 2006. Neolitik, *Spondylus, Trgovina i razmjena u prapovijesti*, (ur. S. Mihelić), Katalog izložbe, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006, 30 – 31.
- BALEN, J., 2006. Neolitik. *Trgovina i razmjena u prapovijesti* Katalog izložbe, Arheološki Muzej u Zagrebu, Zagreb, 25 – 29.
- BALEN-LETUNIĆ, D., MIHELIC, S., 2004 Brončano doba, Pretpovijesna zbirka, Arheološki muzej u Zagrebu, Vodič, Zagreb, 51 – 70.
- BÁNFFY, E., GOLDMAN, G., 2003 Neolithic Beliefs, *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, 112 – 117.
- BATOVIĆ, Š., 1967. Pokapanje pokojnika u Smilčiću i kult mrtvih u neolitu Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave* IV-V, Zagreb, 263 – 299.

- BATOVIĆ, Š., 1968 Nin u prapovijesti, *Nin, Problemi arheoloških istraživanja*, Zadar, 7 – 33.
- BATOVIĆ, Š., 1979 Jadranska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit*, Sarajevo, 473 – 634.
- BATOVIĆ, Š., 1981 Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije*, Katalog izložbe, Zadar, 7 – 37, 89 – 150.
- BATOVIĆ, Š., 1990 Benkovački kraj u prapovijesti, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 29 (16), 1989-1990, Zadar, 5 – 142.
- BENAC, A., 1971 Obre II, neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju, *Glasnik Zemaljskog muzeja NS/XXVI*, Sarajevo, 5 – 300.
- BENAC, A., 1979 Prelazna zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit*, Sarajevo, 363 – 472.
- BERNABÒ BREA, L., 1956 *Gli scavi nella caverna delle Arene Candide, Parte I, Gli strati con ceramiche, scavi 1948-1950, II*, Bordighera
- BORIĆ, D., 2006 Vlasac u mezolitiku i neolitiku - razmjena i kontakti s egzotičnim svjetovima, *Trgovina i razmjena u prapovijesti*, Zagreb, 24.
- BORRELLO, M. A., 2005 Le conchiglie nella preistoria e nella protostoria, *Preistoria Alpina* 40, Suppl. 1 (2004), Trento, Museo Tridentino di Scienze Naturali, 19 – 42.
- BORRELLO, M. A., MICHELI, R., 2004 *Spondylus gaederopus*, gioiello dell'Europa preistorica, *Preistoria Alpina* 40 (Suppl. 1), Museo Tridentino di Scienze Naturali, Trento, 71 – 82.
- BORRELLO, A. M., ROSSI, G., 2005 La lavorazione di ornamenti di conchiglia in *Spondylus gaederopus* nel Neolitico della Caverna delle Arene Candide (Savona, Italia), Nota preliminare, *Preistoria Alpina*, Suppl. 1, v. 40 (2004), Museo Tridentino di Scienze Naturali, Trento, 83 – 90.
- BRUKNER, B., 1974 Umetnost i religija praistorijskih kultura Vojvodine, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 337 – 364.
- BRUNŠMID, J., 1902 Nahodaji bakrenog doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N.S.* 6, Zagreb, 32 – 67.
- BUDJA, M., 2007 The Down of Ceramics, *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla* 44, Ljubljana, 41 – 55.
- BULIĆ, F., 1887 Prehistorički predmeti našasti u Ražancu na podvelebitskom zalievu, *Bullettino di archeologia e storia dalmata X, Split*, 14-16.
- BULIĆ, F., 1887 Još nešto o prehistoričkim predmetim opisanim u prošlom broju ovogodišnjeg *Bulletina* (str. 14 – 16), *Bullettino di archeologia e storia dalmata X, Split*, 29 – 31.
- CALZA, V., CANNARELLA, D., FLEGO, S., 1975 Gli scavi nel Riparo Zaccaria di Aurisina (Trieste), *Atti della Società per la Preistoria e la Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia II* (1973-1974), Trieste, 83 – 94.
- CREMONESI, G., 1983 Il mesolitico nel Carso triestino, *Preistoria del Caput Adriae*, Trieste, 35 – 39.
- ČEČUK, B., RADIĆ, D., 2005 *Vela Spila, Višeslojno pretpovijesno nalazište-Vela Luka, otok Korčula, Vela Luka*
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1968 Sopotsko-lendelska kultura, *Monographiae archaeologicae I*, Zagreb
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979 Sjeverna zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit*, Sarajevo, 229 – 362.
- DIMITRIJEVIĆ, V., TRIPKOVIĆ, B., 2002 New spondylus finding at Vinča-Belo Brdo: 1998-2001 campaigns and regional approach to problem, *Starinar* LII, Beograd, 47 – 60
- DIMITRIJEVIĆ, V., - TRIPKOVIĆ, B., 2006 Spondylus and Glycymeris bracelets; trade reflections at Neolithic Vinča-Belo Brdo, *Documenta Praehistorica XXXIII*, Ljubljana, 237 – 252.
- GRIMALDI, S., 2004 La effimera autorità tra i cacciatore-raccoglitori, *Guerrieri, Principi ed Eroi fra ili Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento, 77 – 82.
- HEYD, V., 2004 Nuova individualizzazione e internazionalizzazione, I gruppi della Cultura della Ceramica Cordata e del Bicchiere Campaniforme lungo il corso superiore del Danubio, *Guerrieri, Principi ed Eroi fra ili Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento, 123 – 133.
- JANKOVIĆ, I., 2006 Paleolitik, *Trgovina i razmjena u prapovijesti*, Zagreb, 13 – 15.
- JOHN, J., 2011 Status of Spondylus Artifacts within the LBK grave good, *Spondylus in Prehistory, New data and approaches, Contribution to the archaeology of shell technologies*, (ed. F. Ifantidis; M. Nikolaidou), *BAR International Series* 2216, 39 – 45.
- KALICZ, N., 1980 *Clay Gods, The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*, Budapest
- KLIŠKIĆ, D., 2007 Lokalitet: Špilja Kopačina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3/2006, Zagreb, 443 – 444.
- KLIŠKIĆ, D., 2008 Lokalitet: Špilja Kopačina, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, Zagreb, 528 – 530.
- KLIŠKIĆ, D., 2008a, Lokalitet: Turska peć, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, Zagreb, 534 – 536.
- KOMŠO, D., 2006 Mezolitik, *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, Katalog izložbe, Zagreb, 19 – 21.

- KOMŠO, D., 2007 Nakit na području Istre od paleolitika do neolitika, *Scripta praehistoricaa in honorem Biba Teržan, Situla* 44, Ljubljana, 31 – 39.
- KOMŠO, D., 2007a Lokalizet: Kargadur, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3 (2006.), Zagreb, 233 – 237.
- KOMŠO, D., 2008 Lokalizet: Kargadur, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007.), Zagreb, 257 – 261.
- KOROŠEC, J., 1958 *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju kod Šibenika*, Zagreb
- KOROŠEC, J., 1964 *Danilo in danilska kultura*, Ljubljana
- KRNČEVIĆ, Ž., MENĐUŠIĆ, M., PEDIŠIĆ, I., 2000 *Danilo, Arheološki vodič*, Šibenik
- KUKOČ, S., 2010 Školjka i koralj u nakitu Liburna, *Histria Antiqua* vol. 20, Pula
- LJUBIĆ, Š., 1888 Spomenici osobita lika iz kamenite dobe, otkriti u Dalmaciji, a sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva* X, Zagreb, 3 – 5; 1 – 3.
- MARIJANOVIĆ, B., 1980 O položaju privjesaka od spondylusa iz Obra, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N.S. XXXIX/1979, Sarajevo, 27 – 33.
- MARIJANOVIĆ, B., 2005 *Gudnja, višeslojno prapovijesno nalazište*, Dubrovnik
- MARIJANOVIĆ, B., 2009 *Crno vrilo 1*, Zadar
- MICHEL, R., 2005 Gli ornamenti in conchiglia del Neolitico dell'Italia settentrionale, *Preistoria Alpina*, Suppl. 1, v. 40 (2004), Trento, 53. – 70.
- MÜLLER, J., 1994 Das ostadriatische Frühneolithikum, Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaumes, *Prähistorische. Archäologie in Südosteuropa* 9, Berlin
- MÜLLER, J., 1997 Neolitische und chalkolitische Spondylus-Artefakte. Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion, *Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa, Xpóvoç, Festschrift für Bernhard Hänsel, Studia honoraria* 1, Marburg, 91 – 106.
- MÜLLER, J., 2004 Prestigio e status sociale nel neolitico a nord delle Alpi, (5500-2800 a.C.), *Guerrieri, Principi ed Eroi fra ili Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento, 101 – 111.
- MÜLLER – KARPE, H., 1968 *Handbuch der vorgeschichte, Jungsteinzeit*, Band II, Text, Tafeln, München
- MÜLLER – KARPE, H., 1980 *Handbuch der vorgeschichte, Bronzezeit*, Band IV, Text, Tafeln, München
- NOVAK, G., 1955 *Prehistorijski Hvar, Grapčeva spilja*, Zagreb
- NOVAK, G., 1959 Markova spilja na otoku Hvaru, *Arheološki radovi i rasprave* I, Zagreb, 5 – 60.
- NOVAK, G., 1962 Markova spilja na otoku Hvaru II, *Arheološki radovi i rasprave* II, Zagreb, 19 – 102.
- ORAVECZ, H., 2003 Neolithic Burials in the Tisza Region, *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, 108 – 111.
- PEDROTTI, A., VENTURINO GAMBARI, M., 2004 La comparsa dell'agricoltura a sud delle Alpi: Prime forme di gerarchizzazione sociale, *Guerrieri, Principi ed Eroi fra ili Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento, 89 – 96.
- PAVELČÍK, J., 1993 Na prahu doby kovové (eneolit), Lid s kanelovanou keramikou, *Vlastivěda Moravská země a lid*, Nová řada, Svazek 3, Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Brno, 179 – 190.
- PERLÈS, C., 2004 *The Early Neolithic in Greece, The First Farming Communities in Europe*, Cambridge University Press
- PODBORSKY V 1993 Nástup zemědělské civilizace (neolit), *Vlastivěda Moravská země a lid*, Nová řada, Svazek 3, Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Brno, 71 – 150.
- PESSINA, A. – FERRARI, A. – FONTANA, A., 1998 Le prime popolazioni agricole del Friuli, *Ambienti e culture delle società neolitiche*, Catalogo della mostra (ur. Pessina, A. – Muscio, G.) Tavagnacco, 133 – 145.
- PODRUG, E., 2008 Lokalizet: Čista Mala – Velišćak, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, Zagreb, 424 – 427.
- PODRUG, E., 2010 Čista Mala – Velišćak: prve tri istraživačke kampanje na nalazištu hvarske kulture / Čista Mala – Velišćak: First three excavations campaigns at a Hvar culture site, *Diadora* 24, Zadar, 2010, 7 – 25.
- PODRUG, E., 2012 Nepokretni nalazi uz neolitika na šibenskom području, *Diadora* (u tisku).
- PREISTORIA DEL CAPUT ADRIAE, 1983 Katalog izložbe, Trieste
- ROBB, J., 2007 *The Early Mediterranean Village, Agency, Material Culture and Social Change in Neolithic Italy*, Cambridge University Press
- SÉFÉRIADÈS, M. L., 1995 The Neolithic of Greek Macedonia: From Nea Nikomedeia to Dikili Tash, *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji, XXII, Neolitske študije*, 1994 (1995), Ljubljana, 83 – 106.

- SÉFÉRIADÈS, M. L., 1995a *Spondylus gaederopus*: najzgodnejši sistem menjave na dolge razdalje v Evropi, Arheološke raziskave simbolike in strukture neolitskih družb, (*Spondylus gaederopus*: The Earliest European Long Distance Exchange System, Symbolic and Structural Archaeological Approach to Neolithic Societies), *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji, XXII, Neolitske študije*, 1994 (1995), Ljubljana 233 – 256.
- SÉFÉRIADÈS, M. L., 2009 *Spondylus* and Long – Distance Trade in Prehistoric Europe, *The Lost World of Old Europe: the Danube Valley, 5000-3500 B.C* (ed. D. W. Antony; J. Y. Chi), Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 178 – 191.
- SREJOVIĆ, D., 1979 Protoneolit-Kultura Lepenskog vira, *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit*, Sarajevo, 53 – 78.
- STIPČEVIĆ, A., 1962 O nalazu *spondylusa* iz Ražanca uz problem porijekla podunavskog *spondylusa*, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru IX*, Zadar, 373 - 37.
- TODOROVA, H., 2000., Die *Spondylus*-Problematik heute, *Karanovo III (ur. Hiller, S.; Nikolov, V., Beiträge zum Neolithikum in Südösteuropa*, Phoibos, Wien, 415 – 422.
- VENTURINO GAMBARI, M., GAMBARI, F. M., 2004 *Ascia-pendaglio, Guerrieri, Principi ed Eroi fra ili Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento, 552 – 553.
- VITEZOVIĆ, S. M., 2011, Neolithic Decorative Object from Osseous Materials from the Site Starčebdvo - Grad, *Zbornik Narodnog muzeja XX/1*, Beograd, 10 – 24.
- VUJČIĆ-KARLO, S., 2009 Nalazi mekušaca (Mollusca), *Crno vrilo 2* (ur. B. Marijanović), Zadar, 77 – 87.
- VOINEA V., NEAGU, G., RADU, V., 2009 *Spondylus* Shell artifacts in Hamangia Culture, *Pontica* 42, 9 – 25.
- VUEVIĆ, D., PARICA, M., 2011 Nakit i umjetnost pećine Vlakno, *Archaeologia Adriatica* v. 3/2009. Zadar, 23 – 34.
- ZALAI-GAÁL, I., 2003 Neolithic Burial Custom and Burial Rites in Transdanubia, *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium*, Budapest, 110 – 112.

SUMMARY

SPONDYLUS GAEDEROPUS IN NEOLITHIC CULTURES IN THE EAST ADRIATIC

Sineva KUKOČ

This paper discusses *Spondylus Gaederopus* shells from the Neolithic settlement of Barice. The paper hopes to contribute to knowledge about the appearance of these shells during the Neolithic era on the East Adriatic, as part of the European *Spondylus* phenomena.

The most common form in which this shell appears in the East Adriatic, from Istria to Gudnje on the island of Pelješac, during the Neolithic, is as a completely unprocessed *Spondylus* shell. In the early Neolithic, when clear traces of trade in goods appeared in the Adriatic, the *Spondylus* frequently occurs, among other shells, as a food item in the East Adriatic. However, it could also be found (Vela Spilja – Korčula) in other periods. When it comes to settlements (Danilo) with a large quantity of shells and snails, it is usually hard to define to what extent the unprocessed *Spondylus* shells were used as food or whether they were used as (export) material for the making of jewellery.

Spondylus has not often been observed in graves and in other cultural and chronologically relevant settings in the East Adriatic. Therefore, the question arises whether processed and unprocessed *Spondylus* shells found inland are indications of more cultural layers and of wider use than was the case in the Mediterranean. Is it possible that the social and religious role of *Spondylus* diminishes or changes in relation to the distance from the original harvesting area.

There are 11 known sites where processed *Spondylus* shells have been discovered, including sites in Trieste's Karst. The dominant context in which the processed shells occur is the East Adriatic settlement context (caves and

outdoor habitats). The only exception is a hoard, or perhaps a workshop, observed at the site of Ražanac, where the shell was supposedly discovered in its original context, possibly dating from the later Neolithic. A possible similar discovery belonging to the Danilo culture was observed at the settlement of Smilčić where an adult male was buried in a grave void of architectural elements. Funerary gifts that included a bracelet made of *Spondylus* shells were found in the deceased's vicinity.

The following types of partially processed *Spondylus* shells have been observed in the East Adriatic: cut and perforated shells, bracelets, rings, simple pendants and rare figural forms. Typologically the most interesting, figural shapes of *Spondylus* shell of the East Adriatic have been recovered at the settlement of Benkovac – Barice. Examples include an anthropomorphic pendant, described in the article, void of context, and a small axe made of well-polished *Spondylus*, which is a new discovery made during archaeological excavations in 2012, yet unpublished.

It has been confirmed that *Spondylus* shells were processed in the Adriatic Neolithic cultures, and that there is typological exclusivity, as well as exclusivity according to other traits, and a certain distinction of the Adriatic Central European *Spondylus* circle with respect to the fairly concurrent Greek-Bulgarian-Romanian world of *Spondylus*. However, the actual role of the East Adriatic *Spondylus* viewed inside the wider European circle still remains unknown. More precisely, we do not know about the amount of imports of the processed products with respect to the unprocessed (raw material) products arriving inland (the Balkans, Podunavlje, the Alps). Were *Spondylus* shells partially or initially processed? How far did the East Adriatic exports really reach? In addition, the dating of the first processed *Spondylus* shells remains elusive, as does the answer to the question about the religious and social role of processed shells in East Adriatic communities.

Since the *Spondylus* example from the site of Benkovac – Barice was discovered together with remains from the Impresso and Danilo cultures, but void of the original context, it is unknown whether the example belongs to the early Neolithic. During the initial excavations of this site conducted in 2012, the processed *Spondylus* was discovered only in the context of the middle Neolithic. Finally, there is an (unpublished) bracelet made of *Spondylus* shell from the site of Kopačine on the island of Brač. It originated from the Epipaleolithic/Mesolithic cultural context and could, therefore, belong to the oldest artefact made of spiny oysters in the (East) Adriatic.

The absence of undisputable archaeological data related to the appearance of *Spondylus* on the East Adriatic as early as the late Neolithic does not deny the possibility of the export at that time of East Adriatic *Spondylus* raw material inland within the overall cultural relations between the Adriatic – Northwest Balkans – Central Europe – Aegean area.

There is no universal model at the European level that could fully explain the *Spondylus* phenomenon. The *Spondylus* shell and its spread connects individual, specific cultures in which it had its primary function, and at the same time it is part of the whole “togetherness” of the Neolithic era where it functioned on another cultural plain. This is precisely why the European *Spondylus* phenomenon cannot be explained by one model, or by theories of “exoticism,” “trade” or the archaeologically trivialized pseudo-social model of “social prestige.” With such explanations, the particular role of *Spondylus*, both in the religious and social aspect of individual cultures, gets lost. Nevertheless, there is the “common” and the “universal” in the overall European *Spondylus* phenomenon that can only belong to the sphere of symbolism. More precisely, this can be discerned from a certain combination and system of symbols (shell, water) that, in its variability but also durability over time, corresponds closely with the general European and much broader Neolithic world of notions and concepts of Beauty (jewellery / cosmos) and the Sacred (divine) that provided Fertility, but always in a concrete social context.